

ଅନୁସନ୍ଧାନ

S/O

294.5926

S 774 a

S/no. 806 02

आ. द. ॥ ओं श्रीगणेशाय नमः ॥ दीक्षितोरणयज्ञेषु विबुधानंददायिषु हरिरधिसुतावक्तसोमपीतीपुनातुवः ॥ १ ॥
 १ अहोरात्राश्रितो धर्मद्वहवाजसनेयिनाम् निबध्यते निबद्धेयो धर्मशास्त्रनिबन्धिभिः ॥ तत्र मनुः गृह्यसु
 हर्तुर्वेद्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयन् कायलेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ब्राह्मो मुहूर्तः संध्यापूर्वद
 ण्डद्वयात्मकः तन्मूलान् धर्म्मार्थहेतुक्रियानिमित्तकान् वेदतत्त्वार्थमिति तत्त्वपदमपन्यायप्रतीतिार्थं
 निवारणार्थम् वेदतत्त्वार्थो ब्रह्मेत्येके ब्रह्मपुराणे ब्राह्मो मुहूर्तः सुस्थेयमानसेमतिमान्नृपः विशुद्धश्चिन्तये
 द्धर्ममर्थचास्याविरोधिनम् अपीडयातयोः काममभयोरपि चिन्तयेत् अथ मूत्रपूरीषोत्सर्गविधिः तत्र वि
 श्वपुराणे ततः कल्पं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वरः कर्त्तव्यामिषु विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः मैत्रं पूरी
 षोत्सर्गः ॥ मित्रदेवता कं पायुसं वंधात् नैऋत्यां शयनस्थानात् आपस्तं वः मूत्रपूरीषे कुर्याद्दक्षिणादिशं दक्षि
 णापरां वा गत्वेति शेषः दक्षिणापरानैऋती तथा अस्तमिते च वहिर्गामादाराच्चावसथान्मूलपूरीषयोः
 कर्मवर्जयेत् आरादूरे आवसथाद्गृहात् वायुपुराणे शुद्धैस्तृणैस्तथा काष्ठैर्नैर्वेणुदेलेन वा मृन्मयेर्मा १

जनेर्वापि अंतर्द्वयवसुंधराम् तृणोः कुशादिव्यतिरिक्तैः काष्ठैः पाशाशादिव्यतिरिक्तैः तृणमयाति कं
काष्ठैमित्यापस्तम्बवचनात् मनुः मूत्रोच्चारसमुत्सर्गदिवाकुर्यादुदङ्मुखः दक्षिणाभिसुखोरात्रोसंध्य
योश्रवयादिवा एवं च मनुना सर्वकालव्यापि सुखं निर्ग्रमविधानात्प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वान्हेसायान्हे प्राङ्मु
खस्तथा उदङ्मुखस्तु मध्यान्हे निशायां दक्षिणामुखः इतियमेव च नमः सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायान्हे
दक्षिणामुखः इति देवलचनं च नार्तव्यम् मन्वर्थं विपरीतायास्मृतिः सानप्रशस्यते इति बृहस्पतिवच
नात् अथवा मानवं दिवापदं प्रातर्मध्याह्नपरमिति न विरोधः पुनर्मनुः ॥ द्वायायामंधकारे वारात्रावहनि
वादिजः यथा सुखमुखः कुर्यात्तथा वाधाभयेषु च रात्रावहनिवेत्पूजेः संध्यायामुदङ्मुखत्वनियमं एव ॥
अत्र सांख्यमगृह्यं यद्येकवर्त्मान्यतोपवीतं कर्णे दत्त्वा द्विवस्त्रतापक्षे तु नियम्यते यतोऽप्युपवीतं
संवीतं निवीतं अस्योर्द्वयोर्मध्यस्य आच्छादितशिरः नां सोऽवगुण्ठितं इति मनुवचनान्निवातिमेव क
र्तव्यम् तच्च पृष्ठलंबितम् नीवीतमापृष्टदेशवलंबनम् ग्राम्यधर्मादिति निगमपरिशिष्टदर्शनात्

आ.द.
२

ग्राम्यधर्मीभैयुनम् काडागुतिवत् बहुवचनमाद्यर्थेतेन मूत्रपुरीषोत्सर्गपरिग्रहः तत्रहारीतः घ्राणा
स्यवाससावेष्टयित्वामृद्वात्रीकेणैठसमासज्यवक्षिणवादुपार्श्वकमण्डलुमादायमृद्वात्रीमृत्निहापात्री
यमः शिरःप्रक्षाल्यकुर्वीत शयनं न विसर्जनम् मनुः न मूत्रं पथिकुर्वीत न भस्मनि न गोब्रजे न फाले न दृष्टेन
जलेन चित्यां न च पर्वते न जीर्णदेवाय तनेन वल्मीके केदाचन न ससत्त्वेषु गर्तेषु मूत्रमिति पुरीषस्याप्युपल
क्षणं चित्तिरग्निचयस्थानं चितावा न जीर्णदेवाय तनदुतिदृष्टार्थं काष्ठे वृक्षादिपातसंभवात् यमस्मृतौ च स
र्वदेवाय तनदुतिनिषेधो वक्ष्यते ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु तथा न नदीतीरम् सोयनचपर्वतमस्तके पर्वतमिष
धा देवपर्वतमस्तके निषेधे सिद्धे पुनस्तन्निषेधो यत्रापि पर्वतोऽशक्यपरिहारस्तत्रापि मस्तकवर्जनार्थः देव
लः वापीकूपनदीगोष्ठचित्यंभः पथिभस्मसु आग्नेौ काम्ये श्मशाने च विण्मूत्रं न समाचरेत् वाप्यदिपदं
जलरहितभागनिषेधार्थं मंभसः पृथगुपादानात् काम्ये प्रकृष्टस्थाने अन्नचविस्सुः नोषरेण शादुलेन परा
शुचीनोद्यानोदकसमीपयोर्नाकाशे आकाशेऽसंवृतदेशे तदुक्तं वायुपुराणे यदाकाशः स्मृतो भीमस्तस्य

राम
२

न्रासं च ते क्वचित् कुर्यान्मूत्रं पूरीषं वानभुंजीतपिवेन्नवेति एवं चाकाशे अट्टालिकादिस्थित इति व्याख्यानम्
शुद्धम् अन्नयमः पल्वलानितडागानिनदीप्रस्रवणानि च नग गोमय मेस्मानि फालकृष्णानि वर्जयेत् तुषा
ङ्गारकपालानि देवतायतनानि च राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च रवलानि च उपरुद्धेन सेवेत क्वासीदृश्यं
चतुःपथं उदकं चोदकांतं च पन्थानं च विवर्जयेत् वर्जयेद्दृक्षं मूत्रानि चैतत्तत्त्वमिव विलानि च उपरुद्धेन वे
गी पन्थानमित्यनेनैव निषेधे सिद्धे राजमार्गचतुःपथे रूपादानंदराष्ट्रधारणरूपदृष्टप्रयोजनकं हस्तयुध
निबंधेतु समीपलक्षणोक्ता चैत्योग्रामादिप्रसिद्धिहेतुर्महावृक्षः श्वश्रुविदीर्णभूभागः हारीतः न च त्वरो
पदारयोर्मूत्रपूरीषे कुर्यात् नतीर्षुन सस्यसंपन्नेन यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् च त्वरं नानाजनावस्थानदेश
काकादिवृक्षिस्थानमिति केचित् पद्वारंद्वारसमीपं तीर्थपुण्यदेशे जलावतरणमार्ग इत्येके आशुतम्बः
कृयापां मूत्रपूरीषयोः कर्मवर्ज्यित्वान्त्वमेहेतु कृयायां पथिकाय पजीव्य कृयायां नोपजीव्य कृयायां मि
ति स्मृत्यंतरात् स्वान्त्वमेहेतुति अनुज्ञानवलाच्च पुरुषात्तरुकायापि निषिद्धा ॥ तथा न सोपानत्को मूत्रपु

आ. द. ३५
रीषे कुर्यात् अन्नमनुः न गृह्णन् पच स्थित इति स्थित ऊर्ध्वः शंखलितौ नानंतर्वासाः कुर्यात् मूत्रपुरीष इति शेषः
गौतमः नवाप्यग्निविप्रदित्यापैरिव तागाश्च पश्यन् मूत्रपुरीषाः मे ध्यान्युदस्येत् देवता विस्वादि प्रप्तिमा अमे
ध्यानि श्लेष्मादीनि अत्र याज्ञवल्क्यः न प्रत्यर्काग्निगोसोमसंध्याम्बुस्त्री द्विजन्मना इति अन्नसंख्यायैव गृ
ह्यमनादित्याभिमुखो न जंघन्येति स्थितिर्हति मे हयतः प्रज्ञां प्रतिपद्यमानमेव च विष्णुपुराणे तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र ॥
तत्र मूत्रपुरीषस्थाने हारीतः लोष्टेन प्रमृजीत शुष्ककाष्ठेन वा प्रमृजीत गुदलिंगे इति शेषः लोष्टेनेति शु
ष्ककाष्ठः भावेन पर्णशसमिर्मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्यादिति गौतमः निषिधात् व्यासाः नाशममूलप्रालो
गारैरुन्मृज्येन्नास्थिवर्हिषा आपस्तम्बः आर्द्रान्नोषाधिद्वनस्पतीनां क्षिप्रं मूत्रपुरीषयोः स्नानं कर्मवर्जयेत्
अथ शौचं मनुः गृहीतशिल्पश्चात्त्यायमृद्धिरभ्युधृतेर्जलैः गंधलेपस्तयकरं शौचं कुर्यादतंद्रितः अतंद्रि
त अनलसः एतच्च न्नप्यान्तरविहितसंख्यानुवादार्थं अतो गंधलेपस्तया देवशौचं संख्यादिनियमस्त्व
दृष्टार्थ इति व्याख्यानमभुद्धं भुद्धिमभीप्सितेति श्रवणाच्च ब्रह्मपुराणे उद्धृतो दकमादाय मृत्तिका चैव ३

वाग्यतः उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्गन्त्रे चेद्दक्षिणामुखः मृत्तिकाग्रहणं कृत्वा सक्तमृद्वुन्नीतः हारीतानुसारः
तत्तदसंभवेऽन्यतोपि कुर्यात् शौचमिति शेषः यमः आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्सप्तिकतां तस्मान्नववृत्तः
ष्टान्नवल्मीकात्पांशुलान्नचकर्दमात् नमार्गन्नोखराच्चैव शौचशिष्टापरस्पया विप्रदृतिशौचकर्तृमात्रो
पलक्षणं कूलादिति च शुद्धदेशोपलक्षणं विष्णुपुराणे वल्मीकमूखकोत्स्वातां मृदमन्तर्जलात्तथा शौचा
वशिष्टागेहाच्च नादद्याल्लोपसंभवाम् अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्स्वातां वपार्थिवपरित्यजेन्मृदसंवेताः ॥
सकलाः शौचसाधने अन्तःप्राण्यवपन्नां सकीटां अथ ब्रह्मपुराणे सुनिर्णिक्ते मृदं दद्यान्मृदं ते त्वेय एव हि
सुनिर्णिक्ते केवलजलप्रक्षालिते तथा च गौतमः गंधलेपापकर्षणे शौचमग्नेध्यस्य तदद्भिः पूर्वं मृदा चेति
एवं च सुनिर्णिक्तपदं काशालि श्लिष्टं गुदानुवादकमित्ययुक्तं व्यर्थत्वाच्च अतएव सुनिर्णिक्ते सुप्रक्षालि
ते पाद्यादिवितिकल्पतरुव्याख्यातं मनुः एकालिंगे गुदेति स्मस्तथैवैककरे दश उभयोः सप्तदातव्या मृदः
शुद्धमभीषता एककरे वा शंखः मृत्तिका तु समादिष्टानि पर्वा पूर्यते यया अयं च परिमाणविधिर्गु

आ.द.

४

द्विहायवोद्व्यः अर्द्धप्रसृतिमान्नातुप्रथमामृत्तिकास्मृता द्वितीयाचतुतीयाचतुर्द्वपरिकीर्तितितिदक्षेण
गुदेपरिमाणेन विधानात् अत्रचलिंगेमृत्तिकाद्वयंगुदेपंचसप्तवामकरेचतुर्दशविंशतिर्वान्निंशद्वाहस्त
द्वयेचतुर्दशैर्दशवामृत्तिकास्मृतिरेविहितास्ताश्चलेपानुवृत्तिशंकायांवोद्व्यः अन्यथामानवःकल्प
एववहुभिः संवादान्मानवपक्षेपिवामकरपृष्ठेषामृत्तिकादेयाः षट्पृष्ठमइतिहारीतवचनात् अत्र
यमःतिस्रस्तुमृत्तिकादेयाः क्त्वातुनखशोधनं हस्तयोरितिशेषः एवंचपुनः सप्तमृत्तिकाइतिब्रह्मपु
रणीयंलेपशंकायां पुनर्यमःतिस्रस्तुपादयोर्देयाः शुद्धिकामस्यनित्यशःतिस्रइतिप्रतिपादं एतच्चात्यत
शंकायामन्यथातुंप्रतिपादमेकैका पादयोर्द्वइतिब्रह्मपराणात् मनुः एतच्छेचंगृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्म
चारिणां त्रिगुणंतुवनस्थानांयतीनांतुचतुर्गुणं इदंतुद्वैगुण्यादिसंख्यामात्रेतदनंतरमेवाभिधातात् ॥
न्युनाधिकंनकर्तव्यंशेचं शुद्धिमभीप्सतेतिदक्षोक्तसंख्यापरिमाणेभयपरंविशेषाभावात् एवंचयाव
त्साधितिमन्येततावच्छेचंविधीयते प्रमाणंद्रव्यसंख्यावानशिष्टैरुपदिश्यतेइतिदेवलवचनंचातुरा

राम

४

श्रम्यादन्यत्र तत्र संख्यादेरश्रवणात् उदकविषयं वा दातव्यमुदकं तावद्यावत्स्यान्मृतिका क्षय इति द
क्षेणोक्तत्वात् आपस्तम्बः आन्दिशौचे यथा प्रोक्तं निश्चिद्वत्तु तदिष्यते पथिषांस्तु विज्ञेया आर्तः कुर्या
द्यथावलं ऋष्यशृंगः यस्मिन्स्थाने कृतं शौचं वारिणा तच्च शोधयेत् न शुद्धिस्तु भवेत् तस्य मृतिकां या न
शोधयेत् मूत्रमात्रोत्सर्गदक्षः एकालिंगे तु सव्ये त्रिरुभयौ मृद्वयं स्मृतं वै द्वायनः मूत्रवद्वे तसः समुत्स
र्गदिवलः धर्मविद्वक्षिणहस्तमधः शौचेन योजयेत् तथैव वामहस्तेन नाभोरुर्ध्वं न शोधयेत् प्रकनिस्थि
तिरेषा स्यात्कारणादुभयक्रिया कारणाद्दोगादेः शुभाय क्रिया दक्षिणहस्तेनाधः कायशोधनं वा वाम
हस्तेन ऊर्ध्वं कायशोधनं शौचानंतरं हारीतः गोमयेन मृदा वा कमण्डलुं परिमृज्य पूर्ववदुपस्पृश्यादि
त्यसौ ममग्निवावीक्षेत् अन्नविबान्नादित्यं रात्रौ सोममुभयोरभावे निमित्तिवोद्व्यं ब्रह्मपुराणे पाद
योर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितप्राणिना त्रिराचम्य ततः शुद्धस्मृत्वा विष्णुं सनातनं अन्नशंखलिरिवितौ
आचम्य शानं मनसा ध्यायेत् व्यासः शौचं कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत् दृष्ट्वादित्यमग्निं सोमं वा पश्येत् अ

आ- ५ त्रवशिष्टेन गोब्राह्मणदर्शने अधिकमुक्तं अथाचमनविधिः तत्र देवलः प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ
प्रक्षालयेच्छ्वेनैः उदङ्मुखो वै देवत्ये पेतुके दक्षिणामुखः शिखां बद्ध्वा वसित्वं च द्वे निर्णिते वाससीष्
मे एवं एतद्दर्शनाप्लव्य कयादावसेचनमित्यापस्तंबीयं पश्चिमाभिमुखत्वं केवलपादप्रक्षालनविषयं
तथा इत्येवमद्विराजानुप्रक्षाल्य चरणौ पृथक् हस्तौ चामणिवंधाभ्यां पश्चादासीत संयतः अथापः प्र
थमातीर्था दक्षिणान्निःपिवेत्समं अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जान्वबुद्धुं आजान्विति अर्ध्वभ्रमणादि
घातस्यैतत्तमशौचे आजं द्वाभ्यां पादाविति हारीतोक्ते अत्र भविष्यपुराणे समौ तु चरणौ कृत्वा तथा वद्ध्वा
शिखो नृपः तथा घनांगुलिकारं कृत्वा एकाग्रः सुमना द्विजः नरसिंहपुराणि दक्षिणं तु करं कृत्वा गोक
र्णिकृतिवत्युनः त्रिः पिवेत्वीक्षितंतोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् मनुः ब्राह्मेण विप्रतीर्थेन नित्यकालमुप
स्पृशेत् कायत्रैदशिकाभ्यां वानपित्र्येण कदाचन विप्रइति आचमनकर्तृमात्रोपलक्षणम् आचम
नोद्देशेन तीर्थाविधानात् कायं प्राजापत्यं त्रैदर्शिकं देवं अत्र संभवे ब्राह्मतीर्थेनैवाचमनं नित्यकालम्

मिति श्रवणात् ब्राह्मणादिना ब्राह्मतीर्थावरोधे कायत्रेदशिकाभ्यामिति व्यवस्थितो विकल्पः पित्र्यंतु
सदानिषिद्धं न पित्र्येण कदाचनेत्यभिधानात् याज्ञवल्क्यः कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रंकरस्य च प्रजा
पतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् देशिनीतर्जनी हारीतः अन्तर्बोर्हस्तौ कृत्वाभिरथोशब्दं पिवेत्
याज्ञवल्क्यः अद्रिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्धैः हृत्कंठतालुगाभिश्च यथा संख्यं द्विजातः
र्यः शुद्धेरनूस्त्री च शुद्धश्च स कृत्स्नपृष्ठाभिरन्नतः अन्नतश्चैष प्रांततः आपस्तम्बः भूमिगतास्वश्वा
चाम्यप्रयतो भवति यद्वा प्रयत्त आचामेत् भूमिगतास्त्विति उद्धरणस्यानमपेक्षितं उद्धृत्य परिप्लु
ताभिरद्रिरिति शंखवचनात् गौतमः शुचौ देशे प्रासीनो दक्षिणवाहुं जान्वंतरं कृत्वा यज्ञोपवीत्या
मणिवन्धात्पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो द्वादयस्पृशस्मिन् चतुर्वा अप आचामेत् पादौ चाभ्युक्षेत् तत्त्वानि चो
पस्पृशेत् शीर्षण्यानि च मूर्ध्नि दद्यात् तद्दयस्पृश इति ब्राह्मणपक्षे चतुर्वेति त्रिराचमनोऽपरितोष
पक्षे एवं चतुर्वेति फलभूमौ र्यमिति व्याख्यानमशुद्धं कल्पनाप्रसंगात् तत्त्वानि इन्द्रियाणि उपस्पृ

आ- शैदपइत्यन्वीयते तदुक्तं गेभिलगृह्ये इन्द्रियाण्यभिः संस्पृशेत् अक्षिणीनासिकेकर्णविति मनुरप्या
ई ह खानिचैवं स्पृशेदद्विरिति देशः प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिवेदम्बुवीक्षितं संवत्सांगुष्ठमूलेन द्विः प्रमृ
ज्याततो मुखं सत्त्वत्यति सृभिः पूर्वमास्यमेव सुपस्पृशेत् अंगुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणपश्चादनंतरे अंगु
ष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः कनिष्ठांगुष्ठयोर्नाभिं तदयं तु तलेन वै सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वा ह
चाग्रेण संस्पृशेत् तिसृभिस्तर्जनी मध्यमानामिकाभिः अत्र घ्राणस्य च क्षुण्णः श्रोत्रस्य च स्पर्शनं पुट्ट
येतदभिप्रायेणा पुनः पुनरिति बाहुस्य नचां सदेशे तथा च शंखः तर्जन्यंगुष्ठयोर्मे ॥ न स्पृशेन्नासापुट्ट
यं अंगुष्ठमध्यमायोगे स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः अंगुष्ठानामिकाग्राश्च योगेन अवर्णे स्पृशेत् कनिष्ठांगुष्ठयोगे
न स्पृशेत् स्कंधद्वयं ततः इन्द्रियस्पर्शनानंतरं भविष्यपुराणैर्यज्भूमावुदकं वीरसमुत्सृजति मानवः वासु
किप्रमुखान्नागांस्तेन प्राणातिभारत देवलः सोपानत्कोजलस्यो वामुक्तकेशोऽपि वा द्विजः उष्मिषी वा पिना
चामेत् वस्त्रेणाद्वेष्ट्य वा शिरः न गच्छन्नशयानश्च चलन्नपरान्स्पृशन् न हसनैव संजल्पन्नात्मानं चैव वी

राम
ई

क्षयन् केशान्नीवीमधः कायमस्पृशन्धरणीमपि यदि स्पृशति वैतानिभूयः प्रक्षालयेत्करं आत्मानं ह
दयं वोक्ष्य यन्निति स्वार्थे णिच् अथः कायोर्नाभ्यं पेक्षया व्यासः शिरः प्रावृत्य कंठं वा मुक्तकक्षः शिखो
पिवा अकृत्वा पादयोः शौचमाचां तोष्य शुचिर्भवेत् अन्नघ्नहृत्पुराणे कंठं शिरो वा प्रावृत्य परध्यापणगते
पिवा आपणः क्रयविक्रयभूमिः प्रचेताः नानंतर्वासाः नष्टाब्दं कुर्वन् न चामेध्ये अनंतर्वासाः अन्तर्वस्त्र
षून्यं अन्नगोभिलः नांतरीये कदेशेन कल्पयित्वा त्तरीयकं वैधायनः दानमाचमनं होमं भोजनं देवता
र्चनं प्रौढपादौ न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृ तर्पणं आसुनारूढपादस्तु जानुनोर्जघयोस्तथा कृतावसिक्थि
कोपश्च प्रौढपादः स उच्यते मरीचिः न वहिर्जनेर्वित्त्वं रयानासनस्थानचोत्थितः न पादुकास्थानान्यचि
तः शुचिः प्रयत्नमानसः तथा भुक्तासनस्थोऽप्येवामेन्नान्यकाले कदाचन गोभिलः जानुभ्यामूर्द्धमा
चम्यज्जलेतिष्ठन्नदुष्यति पैठीनसिः अन्तरुदकमाचां तोन्तरेव शुध्यति वहिर्रुदकमाचां तोवहिरेव
शुद्धो भवति तस्मादन्तरे कं पादं कृत्वा चामसर्वं शुद्धो भवति व्यासः अथः पाणिनखाग्रेण आचामेच्च

आ ७ स्तुर्वैद्विजेः सुरापामेन तत्तुल्यमित्येव मृषिरव्रवीत् वौधायनः पादप्रक्षालनेनोच्छिष्टेन च नाचामेतयद्याचा
 मेत्किंचित्तुभूमौ स्नावयित्वा चामेत् आपस्तम्बः नाग्युदकशेषिणं दृष्ट्वा कर्मणि कुर्वीत आचामेद्वा पा
 पि नासंक्षुब्धेन नैकपाण्याः वर्जितेन नाचामेत् तथा नववर्षधारास्वाचामेत् न प्रदरोदकेन न तप्ताभिष्य
 कारणात् प्रदरो विदीर्णभूभागः अकारणात् रश्मिदिव्यतिरिक्तेन अतएव वसिष्ठः प्रदरात् पियोग्या
 स्तुगेतर्पणाय स्पुः नववर्णरसदुष्टाभिर्याश्वस्युरशुभागमाः अन्नशंखलिखितौ न भूद्राशुच्येकपाण्या
 वर्जिताभिः अन्नाशुचिना एकपाणिना परेणा वर्जितं जलं निषिद्धं शुद्धसाहचर्यात् मूत्रपुरीषे कुर्वन् द
 क्षिणहस्ते गृह्णाति सव्यं आचमनीयमिति वौधायनेन वासकरेकमण्डलुधारणविधानाच्चेति प्रपञ्चितं
 कृद्दोगान्द्विके अथाचमननिमित्तानि तत्र पैठीनसिः उच्छिष्टरेतो विण्मूत्रं संस्पृश्योन्मृज्या च म्यप्रय
 तो भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशं आचमनप्रक्षालनयोरर्थक्रमेण पाठक्रमवाचः मनुः वसाशुक्रम
 सह्युजा मूत्रं विद्वणविणरवाः श्लेष्माशुदुषिकास्वेदोद्गूदशैते नृणां मलाः वौधायनः आददीत मृदोः ७

यश्च षट्सु पूर्वेषु द्वये उत्तरेषु च षट्सु द्विः केवलाभिर्विशुध्यति अत्र प्रक्षालनानंतरमाचमनं त
थाच देवलः उक्लिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं वापितथाभिधंतं येव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति य
दंभः शौचनिर्मुक्तं स्थितिं प्राप्य विनश्यति प्रक्षाल्या शुचिलिपंच संस्पृश्याचम्य शुध्यति यदंभ इत्यादि
शौच इत्यादि जलार्द्रितभूभागं संस्पृश्या शुचिलिप्राङ् च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यतीत्यर्थः बौद्धायनः नी
वीं विंशत्यपरिधायोपस्पृश्येत् आपस्तंबः स्वप्ने सुवथो सिंहोऽपि कायांश्च शुणश्च लंभे लोहितस्य
केशानामेगैर्वा ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालंभे सहस्रं शृंगत्वाः मेध्यं चोपस्पृष्ट्वा प्रयंतं च मनुष्यं नीवीं परिधा
योयस्पृशेत् सुवथोऽपि सिंहोऽपि कायांश्च शुणश्च स्पर्शेत् तथारिक्तपाणिर्वयस उद्यमोपस्पृशेत् शक्ति
विषयेन मूहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् रिक्तपाणिर्गम्य पाणिर्वयसे पक्षिणः उद्यम्य पाणिमिति शेषः वि
सुः पंचनखास्थिनिः स्नेहं स्पृष्ट्वा चामेत् चांडाखिलिकुसंभाषणे च हारीतः स्त्रीषु द्रोक्षिषाभिर्भाष
णे मूत्रपुरीषास्तर्गदर्शने देवतामभिगंतुं कामाचामेत् तथारथ्यामाक्रम्य सुषुषुः तत्राजलानुच

आ- तौनेतरेदुपस्पृश्यायमः उतीर्योदकमाचम्यावतीर्योपस्पृशेततः परं वृक्षेयसायुक्तो वरुणश्चैव पूजि-
तः मन्त्रं हि रोवृहस्यतयः सुत्वा सुप्ताचं भुत्वा च नृषीव्योक्तानृतं वचः पीत्वा त्वाध्वेष्यमाणश्चाचामेत्प्र-
यतोपिसन् संवर्तः चर्मरं रजकं वेणुं धीवरं नमो मेव च एतान्सृष्ट्वानरो मोहादाचामेत्प्रयतोपिसन् ब्र-
ह्मपुराणे अधमवर्णस्य संलापे सुखे वादंत धर्मेने आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः अध-
मवर्णश्चाण्डालादिः वायुपुराणे निष्ठीवने तथा भ्येगे तथा पादावसेचने उच्छिष्टस्य च संभाषादशुच्यु-
पहृतस्य च संदेहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता तथैव च विना यज्ञोपवीतैर्न नियतोपवीतमोचनमाचमन-
निमित्तमुक्तं अत्र स्नानमध्यपत्तिता न्याचमननिमित्तान्यग्रे वक्ष्यामः अथ द्विराचमननिमित्तानि अ-
त्र यात्यवल्क्यः स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुस्ते भुत्वा रथो यस्य पुराणे आचान्तः पुनराचामेत् वा सोऽपि परिधाय च
पैठीनसिः कलिलं कासश्वासाय गमेरय्या चत्वरश्मशानान्विः क्रम्याचान्तः पुनराचामेत् कलिलं कंठि-
नश्चेष्टाश्वासोऽत्र विकृतः अन्यस्य सदा तेन त्वात् यमः सकर्दमेतु वर्षा सुप्रविष्य ग्रामसंकरं जंघा-

भ्यामृत्तिकास्तिस्रः पद्मां तु द्विगुणा स्मृता एतत्सालनं रथ्याक्रमणैर्मितिकाचमनात् प्राक्वसिष्टः आ-
 चांतः पुनराचामेत् वा सोपि परिधाय च न्योर्ध्वं संस्पृश्ये च तथा यन्न स्यातामलोमको आपस्तंबः मोक्ष्य-
 माणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् द्विः प्रमृजेत् शंखलिरिवितौ मूत्रपुरीषघ्नीवनादिषु च शुक्लवाभिधा-
 नेषु च पुनरुपस्पृशेत् शुक्लपुरुषं अत्र द्विराचमने पाणिपादप्रक्षालनं स कृदेव दृष्टे कयात् आस्य-
 मोज्जनं पुरा वर्तते दृष्टे भेदात् आस्यस्पर्शादिकमप्यावर्तते अदृष्टार्थत्वात् आचांतस्य पुनराचमन-
 विधानात् सांगत्ये वावृत्तिः अतएव त्रिरभ्यस्तमाचमनमावर्तते न तु द्विरित्यस्य बाधः अथाचमनानु-
 कल्पविधिः तत्र मार्कंडेयपुराणे कुर्यादक्षिणं स्पृशेत् गोपृष्ठं स्यात्कदंशनं कुर्वीता लंभनं वापि दक्षिण-
 श्रवणं स्य च यथा विभवतो ह्येतत्पूर्वाभावेः तत्र परं न विद्यमाने पूर्वस्मिन्नेतस्मात्त्रिरिष्यते पराशरः सु-
 ते निष्ठीविने चैव दंतं श्लिष्टे नृते तथा पतितान् मुखं संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् अथ वीधाय नः आ-
 दं त्रणं भूमिं गोमयं चोपस्पृशेत् तत्रापस्तंबः अर्द्धं वा शक्यं तौषधिं वा भूमिं वा शक्यं तौ अथाचमना-

अथ द्विराचमनं

आ. पवादेः तत्रापस्तंबः नश्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवति अंतरास्ये सदिर्या वन्नहस्तेन स्पृशति चेत् स एषः नश्मश्रु
गतो लेपः अशुचिरिति शेषः गौतमः दंतस्त्रिष्वेति वत् अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् चुतेरित्ये के
च्युतेरास्त्राववद्विधा ननिगिरिन्नेव तच्छुचिमाकच्युतेरित्येक इति जिह्वास्त्रिष्वेति मयि दंतलग्नं यदि न च्यवते
तदा शुद्धतीत्यर्थः तेन दंतलग्नं जिह्वास्पृष्टः च मनार्थमाकर्षणीयं यदि न च्यवते तदा दंतलग्ने सत्या
चमनं न कर्तव्यं तथा देवलः भोजने दंतलग्नं नानिर्हृत्या चमनं चरेत् दंतलग्नमसंहर्य लेपं मेन्येत दंत
वत् न तत्र बहुशः कुर्याद्यन्नमुदुरणे पुनः भवेदर्शो चमत्यर्थं तणवधादूणे कृते चुतेरित्यादि यद्दंतलग्नमाच
मनोत्तरं च्यवते तदा श्राववह्नालावन्निगिरिन्नेव शुध्यति तथा वशिष्ठः दंतवद्दंतलग्नेषु यच्चाप्यंतर्मुखे भ
वेत् आचान्तस्यावसिष्टं स्यान्निगिरिन्नेव तच्छुचिः यच्चापीति दंतच्युतमप्यन्नकरणादियत् प्रमादा
वसिष्टमाचमनोत्तरमुपलभ्यते तदपि निगिरिन्नेव शुद्धतीत्यर्थः शंखः दंतवद्दंतलग्नेषु रसर्वजं मनु
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विष्णुषोऽङ्गं नयन्ति याः अस्यां यमर्थः मुनिच्युता जलविंदवो भूमिपतिताः स्युः

एतन्नपि शुचयः अंगलग्नास्तुरामद्वयलेदसमर्थी आचमनहेतवः तथा च पेषी नसिः भूमिगता विंद-
वः परामृष्टाः पूता विप्लुषः शुद्धाः द्विलोमक्लिन्नेष्वाचामेत् तथा स्पृशन्ति विंदवः पादौय आचामयतः
परान् भूमिगैस्ते समाज्ञेयानंतैरप्रयतो भवेत् अन्यगिरसौ मध्वर्पके च सोमे च अप्सु प्राणाहुती
षु च नोच्छिष्टस्तु भवेद्दिप्रोययात्रेर्वचनं तथा अप्सु उच्छिष्टतानिषेधात् पीत्वा पदतिनैमित्तिकमाच-
मनं प्रयतो पीति अवष्णाच्च एवं च पीत्वा पदत्याचमनविधिभयादप्यित्यपोशानविषयं प्राणाहुति-
सन्निकर्षादिति कल्पतरुकारादीनां व्याख्यानामशुद्धं शातातपः दंतलग्ने फले मुले भक्ष्ये स्नेहे तथैव
च तांबूलैश्च सुखंडे च नोच्छिष्टो भवति द्विजैः पक्षिकदुत्तक कषाये जाती फलादौ समाचारदित्याहु-
भक्ष्ये कदुकषाये तथा चान्नलफहारीतः कषायकदुताम्बूले भुक्तस्नेहानुलेपने मसुः उच्छिष्टेन
तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन अनिधायैव तद्रूपमाचातः शुचितामियात्तद्रव्यमन्नपानादिव्य-
तिरिक्तं तथा च दृढस्थितिः प्रचुरं चान्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् भूमौ निधाय तद्रूपमाचम्य

आ- प्रचेरेत्युनः अरन्येः तुदकेरात्रौ चौरव्या प्राकुले पथि कृत्वा मूत्रं पुरीषं च द्रव्यहस्तान् दुष्यति शोचं तु
 १० कुर्यात्प्रथमपादौ प्रक्षालयेत्ततः उपस्पृश्य तद्भुक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् द्रव्यहस्तौ गृहीत द्रव्यः
 द्रव्यपदं चासंकुचितमेव कृत्वा मूत्रं पुरीषं च द्रव्यहस्तः कथंचन भूमावन्नं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा शोचयथा वि-
 धितत्संयोगात्तुपक्वान्नमुपस्पृश्य ततः शुचिरित्यायस्तं ववचनात् प्रक्षाल्य पादौ निःक्षिप्य आचम्या-
 भ्युक्ष्य पुनः पुण्यादीनां तृणादीनां प्रोक्षणं द्विविधां तथेति वायुपुराणवचनाच्च निःक्षिप्य द्रव्यं भूमौ धृ-
 त्वैत्स्पर्शः अथ दंतधावनं तत्र दक्षः उषः काले तु संप्राप्ते शोचं कृत्वा यथा विधिततः स्नानं प्रकुर्वीत दंत-
 धावनं पूर्वकं उषः कालः संध्यांतः पूर्वप्राची प्रकाशवान् याज्ञवल्क्यः प्रातः संध्यामुपासीत दंतधावनं
 पूर्वकं अत्र स्नाने संध्यायां च दंतधावनस्य नाङ्गत्वं मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः तस्मात्पूर्वप्र-
 यत्नेन भक्षयेद्दंतधावनमिति वृद्धशातातपेनाचमनवत् स्वतंत्रस्यैव शुद्धिहेतुतया मिधानात् एवं च
 दंतान् प्रक्षाल्य स्नायादिति कुंदोगपरिशिष्टे पिक्कालार्थः संयोगः कुंदोगपरिशिष्टे उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य

शुचिर्भूत्वा समाहितः परिजप्य च मंत्रेण भक्षयेदंतधावनं आयुर्विलयशोवर्चैः प्रजाः पशुवस्तु निच ब्रह्म
प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नाथे हि वनस्पते शुचिर्भूत्वा च मयेत्यर्थः मंत्रेण आयुर्विलमित्यादिनावश्यमाणेन भक्षये
दिति दंतघर्षणाभिप्रायं तदुक्तमत्रैव नारदायुक्तवार्द्धेयमष्टांगुलमपाटितं सत्वचंदंतकाष्ठं स्यात्तद
मेण प्रधावयेदिति अत्र नरसिंहपुराणे प्रादेशमात्रमपि वा त्रस्वंगुलमथापि वा विष्णुः कनीन्यग्रसम
स्यौल्यं सकुर्चं द्वादशांगुलं प्रातर्भुत्वा च यतवाक् भक्षयेदंतधावनं सकुर्चं चूर्णितां ग्रंभुत्वा चेति भोज
नौ तरेदंतलाग्ननिर्हरणार्थं दंतधावनमित्यर्थः भोजने दंतलाग्ननिर्हृत्या च मनंचरेदिति देवलवच
नात् एवं चान्नं दंतधावने कालादिनिषेधोक्ता दर्शन्यः सामर्थ्यात् हलायुधनिबधेत्तु भुक्तलियति वि
यतपाव्यास्यात् तथा अथादुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा महाभारते तथा प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सु
समाहितः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वंतरेष्वतः प्राङ्मुखश्चोपविष्टश्च भक्षयेदंतधावनं दक्षि
णे बाहुमुद्धृत्य उपवीती भूत्वेत्यर्थः विष्णुः प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जत्या च्छौचौ देशे प्रयत्नतः नरसिंहपुराणे

आ. तस्माच्छ्वकमथाद्रंवाभक्षपेदंतधावनं खदिरश्चकदंवश्चकरंजश्चवटस्तथा तितिणीवेणुपृष्ठं च।
११ आम्रनिर्वोतथैव च अपामार्गश्चविल्वश्चअर्कश्चोदुंबरस्तथा एतेप्रशस्ताः कथितादंतधावनकर्म
णिदंतकाष्ठस्यवक्ष्यामिसमासेनप्रशस्ततां सर्वकंटकिनः पुन्याः क्षीरिणश्चयशस्विनः अन्नविष्णुः
वटासनार्कखदिरकरंजकरवीरसर्ज्जरिमेदापार्मीर्गमालतीककुभविल्वानामन्यतमंकषायंकटुति
क्रंवाअसनः आसनइतिप्रसिद्धः सर्जः शालः अरिमेदोविद्वखदिरः अन्नहारीतः विल्वखदिराम्र
फलासशिरीषापामार्गणामेकतमं पालासः आम्रातकः तथापालाशकोविदारः श्लेष्मातकतिल्व
कशाकट्टक्षनिर्गुंडीशिरवंडिवेणुवर्ज्जलिल्वकः चीद्रइतिप्रसिद्धः शिखंडीमयूरशिखावेणुनिषेधस्त्व
गिरविषयः शाकट्टक्षः सगमनइतिप्रसिद्धः प्लक्षमाषकरविरकरंजसमीशिशिपाइत्येकेदधित्यहरी
तक्यः श्वत्यशालामलकानिइत्यपरे एकेऽपरेइत्युभयेन्नवर्ज्जयित्वेतिशेषः तथानाद्रंवाशुचिनाति एष
शुष्कनातिस्थूलमपोथिताग्रमनोष्ठं गंधिजं चार्द्रमिति सद्यश्चिन्ननिवृत्त्यर्थम् विधित्तु पूर्वमीषदा ११

द्रस्य अपोथिताग्रम् अचूषिताग्रम् अनोष्ठग्रंथि ओष्ठस्य शिग्रंथिविहितं विष्णुः न श्लेष्मांतकारिष्ट
विभीतकधवधन्वनजलकोविदारशमीपीप्यलेगुदीगुगुलजं नवत्वरनिर्गुडीशिमुतिलकतिंदुकजं
नपारिभद्राम्लिकामोचकाशाल्मलीशणजमृतमधरेनाम्लनोर्दुशुष्कं न शुषिरं न पूतिगंधिनपिक्कल
धन्वनः धामनिरिति प्रसिद्धः निर्गुडीसिंदुवारः महाभारतेत्याज्यं सपन्नमज्ञातमूर्द्धशुष्कं च पाटितं त्वग्दी
हो नं ग्रंथिमुखं तथा पालाशशंशिपं ऋजुं वितस्तिमानं च कीटाग्निभिरदूषितं ऋजुमित्यादिना विधिः
अशनाः नांगुलीभिर्दन्तान्प्रक्षालयेत् अत्र च शौचार्यदंतधावने विहितं खदिरादि द्रव्यविशेषाभावे
सामान्यशस्त्रानुग्रहाय सर्वशक्तिन्यायात् द्रव्यांतरोपादानशक्तौ पालाशादिनिषेधाः सार्थकाः अत्र
महाभारते पर्वस्वपिचवर्जयेत् नरसिंहपुराणे प्रतिपददर्शेषष्टौ नवम्यां चैव सतमाः दंतानां का
ष्टसंयोगोद्धृत्या सप्तमंकुलं आलाभे दंतकाष्ठानां प्रतिषिद्धं दिने तथा अपांष्टादशगंडूषैर्मुखश्चुद्धिः
विधीयते अथ प्रातः स्नानादि तत्र कृद्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः यथाह नित्तथा प्रातः स्नायान्नित्यमाना

३९१ तस्माच्छ्रममथाद्रवामक्षपेदंतधावनं रवदिरश्वकदंबश्वकरंजश्ववटस्तथा तितिणीवेणुएषुच
 आम्रनिर्वोतथेव च अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोदुंबरस्तथा एते प्रशस्ताः कथिता दंतधावनकर्म
 णि दंतकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्ततां सर्वकंठकिनः पुन्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः अन्नविष्णुः
 वटा सनार्क रवदिरकरंज करवीर सर्ज्जरि मेदा पार्मीर्गमालती ककुभ विल्वानामन्यतमं कषायं कटुति
 क्रंवा असनः आसन इति प्रसिद्धः सर्जः शालः अरि मेदो विट् रवदिरः अन्नहारीतः विल्व रवदिगम
 फला सशिरीषा पामार्गीणामेकतमं पालासः आम्रातकः तथा पालाशकोविदारः श्लेष्मांतकतिल्व
 कशाकटक्षनिर्गुंडी शिखंडिवेणुवर्जं लिल्वकः चीडू इति प्रसिद्धः शिखंडी मयूरशिखावेणुनिषेधस्त्व
 गिरविषयः शाकटक्षः सगमन इति प्रसिद्धः प्लक्षमाषकरविरकरंज समीशिशिपादस्येके दधित्यहरी
 तकः श्वत्यशालामलकानि इत्यपरे एकेऽपरे इत्युभये न्नवर्जयित्वेति शेषः तथानाद्रं नाशुचिनाति
 शुष्कनातिस्थूलमपोथिताग्रमनोष्ठग्रंथि अनाद्रंमिति सद्यश्चिन्ननिवृत्त्यर्थम् विधित्तु पूर्वमीषदा

द्रस्य अपोथिताग्रम् अचूषिताग्रम् अनोष्ठग्रंथि ओष्ठस्य शिग्रंथिविहितं विष्णुः न श्लेष्मांतकारिष्ट
विभीतकधवधन्वनं जलकोविदारशमीपीप्यलेगुदीगुगुलजं नवत्वरनिर्गुडीशिशुतिलकतिंदुकजं
नपारिभद्राम्लिकामोचकाशाल्मलीशणजमूनमधरेनाम्लनोर्दुशुष्कं न शुषिरं न पूतिगंधिनपिकूल
धन्वनः धामनिरिति प्रसिद्धः निर्गुडीसिंदुवारः महाभारते ज्ञाज्यं सपन्नमज्ञातमूर्द्धशुष्कं च पाटितं त्वग्नी
होतृग्रंथिमुखं तथा पालाशशंशिपं ऋजुं वितस्तिमानं च कीटाग्निभिरदूषितं ऋजुमित्यादिना विधिः
उशनाः नांगुलीभिर्देतान् प्रक्षालयेत् अत्र च शौचार्यदंतधावने विहितं खदिरादि द्रव्यविशेषाभावे
सामान्यशस्त्रानुग्रहाय सर्वशक्तिन्यायात् द्रव्यांतरोपादानशक्तौ पालाशादिनिषेधाः सार्थकाः अत्र
महाभारते पर्वस्वपि च वर्जयेत् नरसिंहपुराणे प्रतिपददर्शेषष्टौषु नवम्यां चैव सतमाः दंतानां का
ष्टसंयोगोद्दहत्या सप्तमंकुलं आलाभे दंतकाष्ठानां प्रतिषिद्धं दिने तथा अपांष्टादशगंडूषेर्मुखशुद्धिः
विधीयते अथ प्रातः स्नानादि तत्र कृदोगपरिशिष्टे कात्यायनः यथाह नित्यं प्रातः स्नायान्नित्यमाना

आ. १२ तुरः दंताग्रहाल्पनद्यादौगेहेचेतदमं नवत् अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः प्रातर्नैतनुया
१२ स्नानं होमसोपाविगर्हितः गेहे इत्युद्धतजलस्नानोपलक्षणं नद्याद्यभावे विधानात् विष्णुः प्रातः स्नाप्यः
रुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् अरुणकरग्रस्तामिति संध्यापूर्वकालपरं संध्यायां निषेधादि
तिहरिहरः तदयुक्तं संध्यापूर्वकालेपि रात्रित्वेन निषेधात् तस्मादरुणकरग्रस्तामित्यसकुचितमेव अ
तएव तत्र तत्र संध्यास्नानकीर्तनं अत्र च उदयात्प्राक् प्रातः स्नानविधानात् सूर्योदयं विना नैव स्नानदाना
द्वेकाः क्रिया इति मार्कंडेयपुराणे मितरविषयं तथा अलक्ष्मीकालकर्णीचदुःस्वप्नदुर्विचिंतितं अम्मा
त्रिणाभिषिक्तस्य नश्यंत इति धारणा कालकर्णीराक्षसी अम्मानेणेति मन्त्रादिकं विनापीत्यर्थः धारणा
निश्चयः दशः प्रातः स्नानं प्रशंशंति दृष्टदृष्टकरं हितं सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः स्नायी जपादिकं दृष्टं क
र्माधिकारः अदृष्टं जपादिद्वारा परलोकसिद्धिः एतच्च सर्वमर्हति इत्यनेनैव वक्तव्यं अदृष्टं पापक्षयः राम
इतिकेचित् नरसिंहपुराणे पूर्वा संध्यां सनक्ष्त्रमुपासीत यथाविधि गायत्रि मन्त्रं सप्तावद्यावदाक्षित्य १२

दर्शनं अनुदितहोमीतरविषयमेतत् दक्षः संध्यकस्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते तत्रानुकल्पमाह
अतिक्पुत्रो गुरुर्भाता भागिने यो यविद्यतिः एतैरेव हुं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि विद्यतिर्यामाता वराहपु
रणे उदयान्निःसृतं सूर्यस्तु भक्त्या नरोद्भिजः दध्यक्षतो जलिभिस्तु तिसृभिः पूजयेच्छुचिः तस्य भावः
प्रपन्नस्याशुभं यत्समुपार्जितं तत्क्षणादेव निर्दग्धं भस्मीभवति तस्य तत् मनुः मैत्रप्रसाधनं स्नानं दंत
ध्वावनं मंजनं पूर्वाह्ना एव कुर्वीत देवतानां च पूजनं पूर्वाह्ण एवेति पुरीषोत्सर्गसति संभवे नियमः के
शप्रसाधने चोत्सवादिनिमित्ताभावे दंतधावने भोजनोत्तरविहिते तरे अंजने भेषजे तरे सौवीरांजनादे
स्नाने देवपूजने च मध्याह्नादिविहिते तरे विष्णुपुराणे आचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनं आ
दर्शनं जनमंगल्यदूर्वाद्यालंभनानि च कुंदोगपरिशिष्टे श्रीत्रियंशुभगां च अग्निमग्निचितं तथा प्रातरु
त्थाय यः पश्येदापद्मः स विमुच्यते तथा पापिष्टं दुर्भगां मयं न ग्रमुत्कृत्य नासिकं प्रातरुत्थाय यः पश्ये
त्तत्काले रुपसूक्ष्मं अष्टभागदिनं विभज्य प्रथमभागकृत्य दक्षः देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमंगलवीक्ष

आ. द। पं गुरुः पित्रादिः मंगलं श्रोत्रियादिः मनुः देवता मभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च हि जेतमान् ईश्वरं चैव रक्षार्थं
 १३ गुरुमेव च पितृसुखागले यो यमोपि द्वितीये यतीनां दर्शनं चैव स्यर्शनं भाषणं तथा कुर्वाणः पूयते नित्यं त
 स्मात्यश्चेत्तु नित्यशः अग्निचित्कपिलासत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः दृष्टमात्राः पुनश्चेते तस्मात्यश्चेत्तु नि
 त्यशः सत्री अन्नादिसन्नशीला कृतसन्नया गदस्येको भिक्षुर्प्यतिः महाभारते यज्वामिशान्नदः सत्री
 शतायुर्धर्मिकः शुचिः ज्ञानसिद्धं स्तपः सिद्धान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते वाराहपुराणे ब्राह्मणं वामनं द
 ध्वांश्च राहं च जलोत्थितं नमस्ये चैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ब्रह्मपुराणे स्वमात्मानं धृते पश्येत् ॥
 यदीदृच्छिरजीवितुं आत्मानं शरीरं नारदः लोके स्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्दन्ताशनः हिरण्यं स
 र्पिरादित्य आपो राजा तथा षमः एतानि सततं तपस्यन् नमस्ये चार्चयेच्च यः प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा
 स्यायुर्न हीयते वामनपुराणे कृत्वा शिरः स्नानमथाग्निं कंच संपूज्य तोयेन पितृन् स देवान् होमं च कृ
 त्वा लभने शुभानां ततो वहिर्निर्गमनं प्रशस्तं पूर्वोदधिं सर्पि रथोदकुंभं येन स वत्सां दृषमं सुवर्णं

मृद्गेमयस्वस्तिकमक्षतानिराजामधुब्राह्मणकेन्यकाश्च श्वेतानिपुष्पाणितथाशमीचद्रुताशनंच
दनमर्कविम्बं अश्वत्थवृक्षंचसमालभेतततस्तुकुर्यान्निजजातिधर्मदेशानुशिष्टंकुलधर्म्म
मग्न्यंस्वगोत्रधर्मनहिसंत्यजेच्च आन्हिकमहःस्नानं एतच्चाभ्युदयादौ अरुग्दिवाचरेत्स्नानम्
मन्त्राप्रग्विशेषतइतिवशिष्टवचनात् यदित्वान्हिकं सर्वमहः कृत्यमुच्येततदा संपूज्येत्यादि
व्यर्थं स्यात् संपूज्यतोयेनेतितर्प्यणपरं आलभनंस्पर्शनं शुभानांवक्ष्यमाणदूर्वादीनां स्वस्तिको
भवनप्रभेदः अर्कं विंवसमालनं निरीक्षणपर्यवसितंदक्षः द्वितीये च तथामागेवेदाभ्यासेविधी
यतिवेदस्वीकरणंपूर्वविचारोभ्यसनंजपः तद्दानंचैवशिष्येभ्योवेदाभ्यासेहिपंचधासमित्सुष्यकुश
दीनांसकालः समुदाहृतः स्वीकारणमध्ययनं एतच्चब्रह्मचारिणः गृहस्थस्याप्यनधीतवेदादिभा
गे तथा च पस्तम्बः ययाविद्ययाचविरोध्ये तर्तापुनराचार्यमुपेत्यसाधयेदितियाज्यवत्कयः वेदाभ
र्थानधिगच्छेच्चशास्त्राणिविविधानिच यमः दानेनतपसायज्ञैरुपवासव्रतैस्तथा नतांगतिसवाप्नो

आ. द ति विद्यया यामवाप्नु यात् विद्यया ब्रह्म विद्ययेति व्याख्यानमशुद्धं शास्त्रानुक्रमेणाभिधानार्त्तदक्षः
 तृतीये चतुर्थाभागे पोष्यवर्गार्थं साधनं गौतमः योगस्य मार्थमीश्वरमधिगच्छेत् अथ स्नानविधिः
 तत्र दक्षः चतुर्थे चतुर्थाभागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् शतातपः शुचौ देशे तु साग्रात्या शर्कराशमादिव
 र्जितारक्तागरीतया श्वेतामृत्निकात्रिविधा स्मृता नमृदं नोदकं वापि न निशयांतु गोमयं न गोमूत्रं
 प्रदोषेत्तु गृन्हीयाद्दुद्धिमान्नरः निशयामिति नमृदं नोदकमित्यत्रापि संवध्यते तथा वल्मीकाखू
 ष्करास्त्रे पाज्जलाच्च पथि दृश्योः कृतशौचावशिष्टाचनग्राह्या सप्तमृत्तिकाः आखुत्करो मुखकोत्की
 र्णमृत्तिकास्थानं लेपः कुडादीनां दक्षः मृत्तिकाः सप्त न ग्राह्या वल्मीके मुखकोत्कर अंतर्जलेश्म
 शाने च दृक्षमूले सुरालये परस्नानावशिष्टाचस्त्रेयस्का मैः सदा बुधैः व्यासः स्नानं मध्यदिने कुर्यात्सु
 जीर्णे च निरामयः एवं च स्वप्नमध्ययनं स्नानमुच्चारं भोजनं द्रुतिं उभयोर्नित्यं मध्याह्ने च विवर्जयेत्
 इति देवलीयोनिषेधोगगप्राप्तस्नाने मध्यह्ने आभिजिदेला पंचमभागे भोगे भोजनस्य वक्ष्यमा

एत्वात् योगियाज्ञवल्क्यः उभे संध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणे गृहमाश्रितैः तिसृष्वपि च संध्यासु स्नातव्यं च तप
स्विना उभे संध्ये च प्रातर्मध्याह्ने च तपस्विना वनस्थेन यतिना च बौधायनः अंभो वगाहनं स्नानं विहितं
सार्ववर्णिकम् विष्णुः उद्धृताभूमिष्ठसुदकंपुरायं स्पृश्यात्प्रस्रवंतस्मान्नादेयंतस्मादपि साधु गृहीतं सर्व
त एव गांगं शंखः अद्रिगीर्वाणिभ्युध्यंति तीर्थस्नानाद्देवैस्फलं मनुः नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरः
सुच स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च देवखातेषु सूर्यादिदेवसमीपखातेषु प्रस्रवणेषु निर्म
रेषु नित्यमित्युक्ते जीवदधिकारः स वस्त्राः हराहरास्त्रावेरिति संख्यायामृत्य म् अथातो नित्य
स्नानमिति कात्यायनाच्च एवं च नित्यस्नानेन द्यादीनामंगत्वं त्रिरात्रफलदानद्य इत्यपि नित्यस्नानप्र
प्रकरणस्य वचनाद्गणफलतापि प्रकरणांतरोक्ततीर्थस्नानं स्वर्गादिफलकं साधिकारमेवेति कंदो
गपरिशिष्टे धनुः सहस्राप्यष्टौ चातिर्यसां न विद्यन्ते न तानदिशब्दवहा गतीस्ताः परिकीर्तिताः च
नुहंस्तचतुष्कं तथा प्रव्यद्वयं श्रावणादि सर्वानद्यारजस्वलाः तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः

आ. ८ उपाकर्मणि चोत्सर्गप्रेतस्नाने तथैव च चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजो दोषेण विद्यते पव्या मासः मनुः न स्नान
१५ माचरे न स्नानात्तुरो न महानिर्शि न वा सोभिः सहा जस्नना विज्ञाते जलाशये न भुत्कान महानिशीति निषे
धश्चाङ्गालादिस्य शोनिमित्तकस्नाने नास्ति नाप्रयत्नः क्षण मपि तिष्ठेदिति बोधनात् महानिशा रात्रि मध्य
स्थ प्रहरद्वयं नातुर इति रोगस्य स्नान संवर्द्धनीयं त्वदृष्टार्थत्वात् अविज्ञातेऽगा घतयानक्रादिरहित
याच कृत्रिमे प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठितत्वाभ्यामपि देवलः राहु दर्शनसाक्रांति विवाहात्ययवृद्धिषु स्ना
नैदानादिकं कुर्यान्निशिका म्यव्रतेषु च अन्ययो मृतकं वृद्धिः पुत्रजन्मादिः वामनपुराणे स्नापाच्छि
रः स्नानतयाननित्यं नाकारणं चैव सदा निशासु ग्रहोपरागं स्वजनातिपातं मुक्त्वा च जन्मर्क्षगतं श
शांकम् शिरः स्नानतया शिरो नैक्यार्थम् बेधतु नित्यं स्नानं कर्तव्यमिव अकारणमित्यनेन रागप्रयुक्त
जलक्रीडादि निवृत्तिः आपस्तंबः सशिरो वमज्जनमप्लवर्जयेदस्तमिते च स्नान सशिरो वमज्जनं
शिरो नैक्यार्थम् हरिहरेण अशिरो वमज्जनमिति पठितं गात्रप्रक्षालनं मान्नमपि जलं प्रविश्य न क

तेष्वपि मिति व्याख्यातम् अत्र चास्तमितमात्रे स्नाननिषेधात् मनौ न मत्तानि शीतिदोषादि शयार्थं दृष्ट-
र्थे वा तत्र विश्रुः न संध्यायां रागप्राप्न जलक्रीडादि स्नाननिषेधोऽयं वेधस्य संध्यायां विधानात् होरीतः
न च त्वरोपहारयोः स्नायात् शंखलिखितौ न नमः स्नायात् अत्र नग्नस्नाननिषेधात् पूर्वच न वासी
भिरिति वस्त्रवृत्तनिषेधात् एकवस्त्रत्वे द्विवस्त्रत्वं चापि रोधिनार्द्रमेकं च वसीति ति पुरुषार्थत्वा-
न्न स्नानविधौ दोषमाबहति अथवा होमदेवार्चनाद्या सुक्रिया स्वाचमने तथा नैकवस्त्रः प्रवर्ते-
त द्विजवाचनिके जयइति विष्णुपुराणे एकवस्त्रतानिषेधाद् द्विवस्त्रतानियम एव अत्र व्यासः न भुक्ता-
लंकृतो रोगी शंखलिखितौ अमेध्यादकं परिहरेत् तथानसमुद्रोदकमवगाहेत् योगियाज्ञवल्क्यः
प्रभूने विष्णुः न तु विमले तु मनोहरे नाल्योदके द्विजः स्नायान्नदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे विष्णुः न परनि-
पानेषु स्नानमाचरेत् आचरेद्वा पंचपिण्डानु धृत्या यदि परनिपानेषु परकृते जलाशयेषु पंचपिण्ड-
ननु दृश्य न स्नायात् परिणि निपाने कर्तुः स्नात्वा मुदुः कृतांशेन लिप्यत इति मनुस्मरणात् पंच

पिंडानिति सेतुकूपव्यतिरिक्तजलाशयेनिरुद्धासुचमृषिंडांकूपातुन्नीन्धटांस्तथेतिवोधायनदर्श
 नान्नप्रोचः अतिप्रतिष्ठितमात्रेणपिंडोद्धारस्तस्यैवपरकीयत्वादित्याहुस्तन्नेतिहरिहरादयः
 अतिप्रतिष्ठितजलत्वेनतत्रस्नानाभावात् परस्वोपयोगेचौर्यापत्तेर्मन्वादेोपरकृतस्वरूपपरकीयत्वा
 वनमाच्योगियाज्ञकन्वयः अग्राह्याप्रागताप्रापोनद्याः प्रथमवेगिकाः प्रक्षोभिताश्चकेनापि
 याश्चतीर्थाद्विनिःसत्ताः गंगादिप्रवाहादिविच्छिन्नाः तथापादेनपाणिनावापियष्ट्यावस्त्रेणचो
 दकम् नपह्न्यान्नापवदेन्नवप्रज्ञोभयेद्दुधः शंखलिखितौनाप्सुमेहेन्नेद्वर्षणंकुर्यात् उद्यर्षणंग
 त्रमलप्रक्षालनमूवोधायनः आयोदेवगृहंगोष्टंयन्नसंतिचब्राह्मणा अप्राक्षाल्यपादौनांतः प्रवे
 ष्यंदेवलः ननदीषुनदीब्रूयात्पर्वतेषुचपर्वतं नान्यत्प्रशंसेतत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषुच अंगिभ
 राः विमादभैश्चयत्त्रानंयच्चदानंविनोदकम् असंखातंतुयज्जप्तंतत्सर्वनिःफलंभवेत् नस्नानव
 र्णिकयोरग्रं प्रयत्नेतान्यन्नदेवगुरुब्राह्मणिभ्यजावालिः नयोदश्यांतृतीयायां दशम्यांचविशेष

तः शूद्रश्चिद्वस्त्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथंचन यथा संख्यमत्र आपस्तवः अस्पृश्यस्पर्शने वा तत्र ॥
॥ नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते तर्पणं तु भवेत्तस्य अंगत्वेन प्रकीर्तितमिति ब्रह्मपुराण
वचनात्सामान्यतः प्रसक्तस्य तर्पणस्य च व्यावृत्तिः यमः अजीर्णो भ्युदिते वा तेश्मश्रुकर्मणि मेषु
ने दुःस्वप्ने दुर्जनस्य स्पर्शस्नानमात्रविधीयते अभ्युदितैः श्रुद्धो ह्यरादिना भिव्यक्ते एतच्चोत्तरकाल
स्नानप्राप्त्यर्थः अजीर्णावस्थायां निषेधात् अभ्युदिते वा तेश्मश्रुद्विषित्वांश्च इति विशेषः दु
र्जनो न चांडालादिः मात्रपदेन सर्वांगव्यावृत्तिः तस्मादप्रापत्य निमित्ते स्नानमज्जनमात्रेण श्रु
द्धिः भौतमः पतितचांडालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने संचैलोदकोपस्पर्शनाच्छ
द्रो भवति अत्र च शवस्पर्शिनश्च स्पर्शस्नानविधानात् उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानव
हस्तोपादौ च तोयेन प्रक्षाल्या च मृष्यतीति देवलवचनं पतितादिस्पर्शिस्पर्शसंकोचनीयं तत्स

आ. १७ शिपदं पतितादिस्पर्शिनोप्याहेतिकेचित् तदयुक्तम् द्वंद्वद्वयगौरवात् एकद्वंद्वे चासन्निहितपर-
 त्वमेवभेदः उदकोपस्पर्शनं स्नानं वौ धायनः चांडालेन स हाध्वगमने सचैल स्नानम् पराशरः
 चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चांडालः सोमविक्रयी एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् सचैलो
 यद्वस्त्रधरः स नृष्यस्तद्वस्त्रसहित इत्यर्थः जलमाविशेदिति वारुणस्नानोपलक्षणम् तथाश्वक-
 कैरवलीढस्य नखैर्विदलत्तस्य च अग्निः प्रक्षालनं शोचमग्निना चोपचूडनम् इदं च स्नानं विनेव
 शुद्धिः शिरोव्यतिरिक्तगवोपघाते उपचूडनं ज्वालायास्पर्शनं च वनः श्वानेष्वपाकं प्रेतधूमं देवद-
 व्योपजीविनं ग्रामयाजकं पूषं चित्तिं चित्तिकाष्टं मद्यं मद्यभांडं सस्नेहं मानुष्यास्थिशवस्पृष्टं रजस्व-
 लाम् हापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचैलमंभावगात्त्युत्तीर्ष्याग्निमुपस्पृशेद्वापन्यष्टशतं जपेत् घृतं प्रा-
 श्य पुनः स्नात्वा त्रिरात्रमेतत् अग्निस्पर्शनादिकामकृते स्मृत्यंतरे स्नानमात्रविधानात् आपस्तवः
 एकांशारवासमारुहश्चांडालादिर्यदा भवेत् ब्राह्मणस्तत्र आसीनः स्नानेन शुचितामियात् कालि-

कापुराणे स्पृष्टुं रुद्रं स्यान्निर्माल्यं सवासाद्याप्लुतः शुचिः एतदपनीतनिर्माल्ये वोद्भूतं व्योसिः सा सवा
नरमार्जारखरोद्याणां शुनांस्तथा शूकराणाममेध्यं च स्पृष्ट्वा स्नायात्सचैलकम् लघुहारितः श्वविशे
काकविषावाकंककृधनरस्य च अधो छिष्टं तु संस्पृश्य सचैलोजलमाविशेत् अधो छिष्टं मूत्रोत्स
र्गणाशुद्रुः देवलः मानुषास्थिवशं विष्टमार्तवमूत्रे तसी मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृ
शेत् स्नात्वा पमृत्य लेपादीना च म्यशुचितामियात् तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् तद
न्तरमाचमनप्राप्तमेव विष्णुः नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कपिकैर्मलेः सुरभिर्मयैर्वाचोपहतामृतौयै
स्तदंगप्रक्षाल्यातंद्रितः शुद्धो भवति अन्यत्रोपहृतो तदंगमृतौयैः प्रक्षाल्य स्नानेन शुद्धो भवति
चक्षुष्युपहृतैः उपोष्य स्नात्वा पंचमलेन शुद्धातिदशनं हृदोपहतं श्वप्रबाहुहस्तः अतर्हित इत्या
चमनप्राप्त्यर्थम् अन्यत्र उपहृतैः उत्तैस्त्रकाये स्पृष्टः अंगिराः इंद्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि क
र्हिचित् मुखेऽपि संस्पर्शगतं स्नानं तेन विधीयते शंकेऽप्याकर्दमतोयेन वीवताद्येन चाप्यथ नाभे

आ. द. १८
न प्रवृत्तः सद्य एव समाहितो ननु ध्यायि स्थितुं स्पृश्य दग्धं स्नेहमेव वा स्नायात् गांसं स्पृशेत्सूर्यं
पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् दग्धस्पृशैकामकृते स्नात्वा च मये वचनिः स्नेहमिति मनुवचनात् मनुः चा-
तो विरक्तः स्नात्वा तु घृत प्राशनमाचरेत् आचारे देवभुक्त्वान्नं भोजनं यो निनः स्मृतम् भुक्त्वा न वा त-
दस्यर्थः तेन सद्यो व मनश्चाचमनमात्रम् एव कार्त्तिके स्नाननिवृत्तिः मेषु निन ऋताविति शेषः ह-
ह स्पृष्टः पतितं सूतिकां संत्य शवं स्पृष्ट्वा तु काम कालौ ता संचैलं स्पृष्ट्वा ग्निघृतं प्राश्य विशुध्यति म-
नुः आनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा स्नात्वा संचैलः स्पृष्ट्वा ग्निघृतं प्राश्य विशुध्यति सुद्धेदि-
त्यनुवृत्तौ विष्णुः सर्वस्येव प्रेतस्य बांधवैः सह श्रुपातंकृत्वा स्नानेन अकृते स्थिसंचर्जितं संचैलं स्नाने-
न देवलः श्वपाकपतिकेंद्रं यमुन्मतश्च वहारकम् सूतिकां सूयिकानारीं रजसां च पीब्य स्नात्वा मृग-
कुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः संचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति श्वपाके शिरः

स्पर्शस्नानं गात्रात् स्पर्शश्चालनाचमनमात्रम् तथाचशतातपः रजकम्बमृत्प्राप्त्या
विनीचैलनिर्जैजकश्चैवमृत्ः शैलूषकस्तथा मुरैव रोगस्तथाश्वाचवनितासर्ववर्णः
ध्यघातीगामकुक्कुटः एकरौ एभिर्यदंगं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु तोयेन क्षालनेन
शुचितामियात् च नीतैलिकः ध्वजीशैडिकः विष्णुः भक्ष्यवर्जं पंचनखं शवंतदं स्थिसमेहं
ह्यपुराणे उदक्यासूत्रिकं चैव श्वानमं त्यावशयित्वा प्रादीन्मृतहारांश्च स्पृष्टा शौचं विधीयते स्म
त्वासंचेलो मृदिस्तु शुद्धाद्वादशभिर्नरैः एतदेव भक्ष्यं च मेषवेव मूत्रे तथा नग्नादुः पाखंडः
मृत्तिः सूतिकादिभिः स्पृष्टं संगं पुष्पालये विमिश्रितं चैव न्यायं कर्तव्यं
अभोज्यं सूत्रिकाषडमार्जरीषु च कुक्कुटान् पतिताय स्नानेन यथाह नीकरौ
स्पृष्ट्य शुद्धं तिष्ठानादुदको ग्राह्यं शूकसं अत्र मार्जारस्य शस्त्रमात्ररूपं निष्कृतं
विष्णुमृतिभांडादिविषया अथवा मार्जारिकर्मके स्पृष्टं स्नानं च फलदा तत्रैव चैव
विधीयते

ॐ!
१९

[illegible]

ध्येत्स आतुरः पाराशरः अस्तंगते यदा सूर्ये चांडालं पतितं स्त्रियम् सूतिकां स्पृशतश्चैव व्याधौ चोपयोज्यते
ते जातवेदाः सुवर्णं च सोममार्गं तथैव च ब्राह्मणानुमते चैव दृष्टा स्नात्वा च शुद्धतिः प्राप्नुवन्तीति
शिस्तानं न विद्यते स्नायमां च मनं प्रोक्तं दिवो द्यूतजलेन च जातवेदाः अपिः सोममार्गं तथैव च आचो व
णानुमते स्नात्वाः गन्धादिकं स्पृष्ट्वा शुद्धीत्यर्थः आचमनमाचमनं अनुगते जलाशयम् स्थित्वा स्नेहं प्र
त्युभयत्र योज्यम् शंखः नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियायां रुक्पर्षणम् तीर्थभावेऽपि कर्तव्यमेव धीयते स्ना
नित्यं प्रातः स्नानपानैर्मित्तिकं चांडालादिस्पृशेन्नित्यं क्रियायां गंगयादिकं र्माधिकारहेः पारवडः
भ्यंश्च पूर्वकं ज्योतिः शालोक्तं पुष्पस्नानादिप्राम्यं नित्यं चैव ध्यायन् चैव ध्यायन् चैव ध्यायन् चैव ध्यायन्
षोडशस्नानमुक्तम् अत्र क्रियायां न एव तेन धर्मा विहिताः स्युर्गुणं चैव चरणौ कौटिल्यं चैव ध्यायन् चैव ध्यायन्
शाहुमाः अहरहः स्नाने कोत्यायनेनात्माः स्नानं चराणि नित्यं चैव ध्यायन् चैव ध्यायन् चैव ध्यायन् चैव ध्यायन्
भावात् न चातिदेशः सर्वेषां सधर्मैव तस्य विशेषो हेतुः सधर्मैव तस्य विशेषो हेतुः सधर्मैव तस्य विशेषो हेतुः

आ. २०

लदेमावात् अपि च नैमित्तिके धर्माभाव उक्त एव कोम्यपुत्र स्नानादमलम् ॥ १ ॥
कथं नालोकि कर्म गमित्तं सुखे साधितत्वा नालोकि कागसं वं चः क्रिया ॥ २ ॥
अभिधानादेर्माभावः अत एव द्वैतं तत्प्रयुक्ते निमज्ज च चेत्तेषु क्रिया स्नाने ॥ ३ ॥
हरेऽपि क्रिया स्नानं प्रीतः स्नानं योरेव धर्मानाह क्रियवमुक्तं ॥ ४ ॥
स्नानादभिन्नतत्रापि पापक्षयरूपस्य सत्त्वादिति भट्टं न विशेषमाह एवं स्नानानु कल्पे ॥ ५ ॥
त्रमनुष्येयं स्नानानु कल्पमाह योगियातृवत्क्यः ॥ ६ ॥
स्मृत्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टं तु मार्जनम् शन्न आपस्तु दुपदा आपो हि ष्ठा घमर्षणम् ॥ ७ ॥
त्रैस्तु मन्त्रस्नानमुदाहृतं कालदोषो गतिवृष्ट्यादिः तेन रोगहीनोप्यति वृष्ट्यादौ स्नानं ॥ ८ ॥
गसंभाव नायामाल्यवत्क्षणं न कुर्यात् असामर्थ्यमुत्पन्नरोगत्वम् अप्रापत्ये सुखे ॥ ९ ॥
माचरेत् स्नानमेवेति वारुणस्नानपरम् जावालिः अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाश ॥ १० ॥

आर्द्रेणवासमावापिमार्जनंदेहिकंविदुःहारीतः आग्नेयंभस्मनास्नानामद्विर्वारुण्युतेआपोहि
हेतिचब्राह्मवायव्यगेरत्तःस्मृतांयत्तुसातपवर्षेणस्नानंदिव्यमिहोच्यते एतैस्तु
नांफलमाप्नुयात् मंत्रतइतिनपंचस्वपिस्नानेषुमंत्रविधायकं ब्राह्मवारुणयोमंत्रस्यप्राप्तत्वा
किंतुतदनुवादकनेवफलसंबंधपरत्वात् अत्रयोगियाज्ञवल्क्येनमृदालंभस्तुपार्थिवमितिमा
नसंविष्मुचितेनमितिस्नानद्वयमधिकमुक्तंकात्यायनः अथातो नित्यस्नानंनद्यादौ मृदोम
यकुशतिलसुमनसआहत्योदकांतंगत्वाशुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यप्रक्षाल्यपाणिपादं कुशोपग्रहो
वद्विशिस्नीयत्तपवीत्याचम्यउरुध्वंहीतित्तोयमानंन्यावर्तयेद्येत्तेशत्तमितिमुमित्रियानइत्यपो
जलिमादायदुर्मित्रियाइतिद्वेष्यप्रतिनिषिचैत्कटिंचस्पर्शजंघेचरणौकरौदक्षिणःप्रक्षाल्य
ल्याचम्यनमस्योदकमालभेद्गतामिमृदेदंबिष्मुरितिसूर्याभिमुखेनिसृज्यद्विष्मुरिति
स्नात्वादिदाभ्यङ्गनात्त्योनात्त्योचम्यनोमयेनविहितंयेन्मानस्तोत्रंनित्यं विष्मुरितिममेव

ण इति च तत्तु मिमांसा पण्डित मं मुं च त्वः व भूयैत्यंते चैतन्नि मज्यान्मज्याचम्य दमैः प्रोक्ते यदा यो हि शोति
 तिसृभि र्दमापो ह विष्मती र्देवी स्पृष्ट इति द्वाभ्यामापो देवा द्वा पदा दिवशन्नो देवी रपा ऽं र समपो देवी पु
 नंतु मेति नवभिश्चित्य तिर्मित्यां कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या दावंते च ऽतर्जले घमर्षणं त्रिरावर्तये
 दुषदां वा अयं गौरिति वा ऽमृचं प्राणायामं वा सशिर ओं मिति वा विष्णोर्वा स्मरणं अथेति तृतीयभा
 गानंतर्य्यार्थं यतः स्नानेन न कर्माधिकार अतो नित्यमहरहः स्नानं कर्तव्यमित्यर्थः यदा ह विष्णुः
 स्नातोधिकारी भवति देवे पि न्ये च कर्मणि पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिदर्शितेन च हरहः स्नान
 स्य नित्यत्वं बलादेव कर्तव्यता सिद्धौ अत इति हेत्वभिधानं व्यर्थं मैवं प्रासंगिकी कर्माधिकार सिद्धि
 रित्येवं परस्नात न च नित्यस्नानं प्रातः स्नानं अस्नातो हि पुमान्नाहो जप्यादि हवनादिषु प्रातः स्ना
 नंतदर्थं तु नित्यस्नानमुदाहृतमिति शंखस्मरणादिति वाच्यं स्नानोत्तरं कात्यायनेन नुमध्यान्हृक्
 त्यस्याभिधानात् अत एव कामधेन्वादौ चतुर्थभागकृत्ये लिखितं मृदादौ ऋष्युक्तादौ चतुर्थं विशेषे

षः प्रयोगादेवाधिगंतव्यः अत्र योगियाज्ञवल्क्येन त्रिधा स्थापितमृद्धो मयाभ्यामध्यमो धर्मोऽसमांगप्रश
लनमुक्ततत्कात्यायनसूत्रविरोधान्नग्राह्यं एवमन्यदप्यधिकमत्र कल्योक्तं त्यक्तव्यं आचमननिमित्त
पाते तु नृमैत्र क्रमविरोध इति दर्शितं शिष्टाकोपे कुशोपग्रहः कुशहस्तः उपग्रह्यतेऽनेनेत्युपग्रहो हास्त
यज्ञोपवीतीति पुरुषार्थविधिप्राप्ते यज्ञोपवीतित्वे यज्ञोपवीतीति द्वितीयवस्त्रधारणार्थमिति कात्याय
ने भाष्यतदयुक्तं परिसंख्यापत्तेः तस्मात् क्रत्वर्थश्रवणे प्रकस्थात् तेनैवादिनर्षेऽपि यज्ञोपवीतेतदुत्था
यस्मानमिति सिध्यति एवमनियतकेशवेशाः सर्वेषां मुक्ते शिखावर्जनमिति निषेधात् पुरुषार्थतः शिखावं
धनलाभेवद्विशिखीति क्रत्वंगत्वात् पुरुषार्थदेव्यप्रतिनिधिचेत् द्वेष्यबुद्धिस्था कृत्यपस्यादिशि द्वेष्यस्ति यति
तेस्त्रांश्चिपेदित्यर्थः नमस्य नमस्कृत्य आलमेत्सुप्सित् नद्यादावित्युपक्रम्य सूर्याभिमुख इत्यभिधानात् नद्यांस्त्रव
सुचस्त्रयात्प्रतिश्रोतः स्थितो द्विज इति नर्मसिंहपुराणे विषयां तरेस्त्रात्वेति श्रवणात् पुनर्निमज्जनं निमज्जे
न्यज्येति चापामिति मज्जनत्रयसिद्धिः अः भिषिचेत् हस्तेन शिरसि जलं क्षिपेत् अंते चैतद्वक्ष्यमाणसार्ज

आ. नान्तं पितृकृतं मंत्रकारणाभिषेककर्मकुर्व्यादित्यर्थः तथैव प्रकृतं न त्वेत्तन्मन्त्रजातं वक्ष्यमाणमार्जनं तं मा
 र्जनं एव कल्पना तत्राभिषेको मार्जनं च प्रसृत्य च मेवेति लिङ्गात् च यस्य भित्तिस्तुभिरित्यादित्वनेकत्व प्रा
 प्त्यर्थं मेवेन तु मिलितविनियोगार्थं मप्रिदं धैर्यं गतिवद्भूतत्वं नित्यपथ्यं वसितं कपिजलन्यायात् पावयेन्मार्जनं
 कुर्यात् मर्जनमुदकविंदूनां शिरसि निक्षेपः चेत्प्रतिर्मेति प्रतिप्रतिकेन चिसुतिर्मापुनात्वित्यस्या छिद्रेणे
 तिवाक्यसहितस्यैकस्यैव मन्त्रग्रहणं द्वित्वादिसंख्यायाः कुर्यात् कल्पेत्तु चिसुतिर्मेति पावयति प्र
 ति मन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति दीक्षितपावने विशेषश्रवणान्मन्त्रश्रयग्रहणं श्रुतादिप्रवृत्त्येकमेव मन्त्रपाठ
 न् व्याहृतिभिस्तिसृभिर्लोचवात् प्रणवो भूर्भुवः स्वरित्यादौ श्रवणाच्च गायत्र्यादौ अन्ते च आपो हि षेत्या
 दि मन्त्रसाध्यमार्जनाद्यंतयोर्गायत्र्यामार्जनमिति सूत्रेणैव प्रतिभाति संनिहितसंवंधेनैवोपपत्तेः तथाप्या
 दावोक्तव्याहृत्यनुष्ठानदर्शनात्तत्संवंधेपीकार्त्तयनाशयउन्नीयत प्राणायामः कर्त्तव्य इति शेषः सशि
 र इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वमापत्त्वाच्च उमिति चानुवर्तयेदिति व्यवहितसंवंधः आर्वर्तये

द्व्यप्रणवमिवियोगियाज्ञवल्क्यदर्शनात् विष्णोर्वास्मरणं कर्तव्यमिति शेषः गोतमः अंतर्जले वा घर्मर्ष
णत्रिरावर्त्य सर्वस्मादेन सो मुच्यते मनुशंखयोर्मियाज्ञवल्क्यः यथाश्वमेधः ऋतुरादु सर्वपापप्रणोद
नः तथा घर्मर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणोदनं ह स्पति इत्युदादिवयोमं नो वेदेवाजसनेयके अंतर्जले तुरा
वस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते अंतर्जले प्राण्यादिकं स्मर्तव्यम् अविदित्वा तु यः कुर्याद्वाजनाध्यापनं जयं हो
मं तर्जलादीनि तस्य चाल्पं फलं भवेदित्योगियाज्ञवल्क्यदर्शनात् अथ कार्त्तिके पितृभ्यो नमः भूयः क्त
मृत्तिकामार्द्रं गोमयं कुशान् कृत्स्नतिलान् सुरभिपुष्पाण्येकैर्विलिख्य मग्नानद्यादिकं गत्वा तं तीरे शुचौ देशे पृ
थक् स्थापयेत् ततः पाणिपादौ प्रक्षाल्य कुशहस्तैश्च हस्ते वदुः शिखीं अक्षं तमेत आं उरुधूं हिरां जावरुणश्रवका
रैर्हृषीकेशपथामन्वेत वायुः अपर्यादाध्वनिं धातुं वैकरुतापवक्तां प्रयाविधश्चिन्तनमोवरुणाभिरुतो
वरुणस्य पाशद्वितोयमामंत्रं ओं सते शतं वरुणं ये सहस्रं वा शिवां श्यां प्रविततामहांतः स्तेभिर्नो अद्य
सवितो न विभुविष्णुश्च महत्तः सर्वे कीदृति न्निः प्रहृक्षिणं वलमावर्तयत् ततः ओं सुमित्रियान आपोष

आ. धयः संतु इति जलं जलि मावाप ओ दुर्मित्रियास्तस्मै संतु ॥ मां देहि यच्च वयादृष्टमप्रातानाषचतुर्ततः
 प्रातिवस्म्युत्तमं चरणौ च प्रत्येकं संशोयाभ्यां त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्य एवं वाहं जलेः परं च स्थले निधाया च
 अष्टाक्षरं उदकं नमस्कृत्य ओ दुर्गै विमुक्तिं मे देहि ध्यानि दधे परं कर्म ह्ये मस्य पाशं सुरे इति मति कया
 गानि संस्पृश्य नामिमानं जलं विवर्ष्य ओं नमो भगवते नमः ॥ अथात्तरः शुं वै शुं तु घृतेन नो घृतप्लवः पुनं तु विष्णुं
 हिरिप्रं प्रवहंति देवीरिति मंत्रेण सूर्याभिमुखो निमज्जेत् नमः ॥ अथात्तरः शुं वै शुं तु घृतेन नो घृतप्लवः पुनं तु विष्णुं
 तिनिमज्ज्यान्मन्त्राचम्यः ॥ ओं मानस्तोके तनये मान आयुषि मां वीर्षु मानां अग्ने चरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अव
 भासिनो वधीर्ह विष्मंतः सदमित्वा हवामहे इति मंत्रेण गोमयेनां गानि विलिपयेत् ततः ॥ ओं इमं मे चरु
 ण शुद्धं हवामहे च मृदय त्वामवस्य राचके ॥ ओं तत्त्वत्तमि ब्रह्मणा चंदमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भि
 अहेडमानो वरुणे हवी ध्युरुशं समान आयुः प्रमोषीः ॥ ओं त्वन्नो अग्ने चरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अव
 यासि सीष्टाः यजिषो वन्हितमः शोशुचानो विश्वादेवां सि प्रमुमुग्धस्मत् ॥ ओं मत्तन्नो अग्ने वमो भवती

नेदिष्टो न्नस्या उषसो व्युष्टो अवयस्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडी कं सहवो न एधि ॐ मापे मोषधी
हिं ॐ सीद्वा सीधाम्भो राजंस्ततो वरुण नो मुंच यदा हुरग्या इति वरुणेति शयामहे वरुणमुंच ॐ उदुत्तमं
वरुणं यमस्मंदवाधमं विमध्यमं श्रयाय न्नया वयमादित्य ब्रतेतवानागसो अदितये स्याम ॐ मुं
चतु माशपेय्यादथो वरुण्यादुत अथो यमस्य पद्मी सावेर्वस्मादेव किल्बिषात् ॐ अवभृथ निचुपुण
निचेरुरसि मिचुपुणः अवदेवैर्देवकृतमेनोयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुषणि देव रिषस्य हि इत्य
ष्टमिर्मन्त्रे हस्तेन प्रत्येकं शिरसि जलं प्रक्षिपेत् ततो वरुणं प्रवोहाभिमुखं स्थित्वा स्पर्श्यामि मुखो मो
नी राखन्ति मज्जेत् तत आचम्य ॐ कारव्याहृतिं यन्मोभि रा हि षे स्यादिसृभिः ॐ इदमापः प्रवहति
साधव्यं धमलं चयत् यच्चाभिर्देवा नूतं यच्च शिषि अभिरुहं अन्नामा तस्मादेनसः पवसात्सु चतु ॥
ॐ हविष्मती रिमाः आपे न विष्म अभिवासति हविष्मां देवा भिर्वरे हविष्मा अस्तु सूर्यः ॐ देवी रापि अ
पान्नपायो व उर्मिर्हविष्म इन्द्रियावा न्मर्तितमः तं देवभ्यो देवना ददत्तु नैपभ्यो येषां भागस्थस्वाहा ॐ

आ. काविरिसिसमुद्रपत्वाक्षस्याहुन्नयामिसमपिअदिरग्नतसः॥१॥ धीभिःसुधीःॐअपोदेवामधुमतीरगृभ्य
 २५॥ पुनस्वतीराजस्वश्रितानाःॐमिर्मिष्टावमृणावभ्यषिचन्याभिरिष्टमयिज्ञत्यैरातीःॐद्रुपदादिवमुमुचाव
 २६॥ मित्रःस्वातोमलादिवपूतंपवित्रेणवर्ज्यमापःशुद्धमेनसःॐ॥१॥ त्रिदेवीरभिषयआपोभवन्तुपीतयेश
 योरभिस्त्रवंतुनःॐअपां॥१॥ मुह्यसः॥१॥ सत॥१॥ समाहितं॥१॥ अपां॥१॥ रसस्ययोरसस्तंवोगृह्णाम्पुतमं
 २७॥ ॐअपोदेवीरुपसृजमधुमतीरयक्ष्मायप्रजाभ्यःतासां॥१॥ पुनद्रुजिरुतामेषधयःसुषिष्यलाःॐपुनं
 २८॥ तुमापितरःसिंथासःपुनंतुमापितामहाःपुनंतुप्रपितामहाःपवित्रेणशतायुषाॐपुनंतुमापितामहाःपु
 २९॥ नंतप्रपितामहाःपवित्रेणशतायुषाविश्वमायुर्व्यस्मवैॐअप्नआयुंषियवसम्प्राप्तुवोर्जमिषंचनःआरे
 ३०॥ द्वाधस्वहुहुसांॐपुनंतुमादेवजनाःपुनंतुमनसाधियःपुनंतुविश्वाभूतानिजातवेदःपुनीहिमाॐपवित्रे
 ३१॥ णपुनीहिमाशुक्लेणदेवदीद्यत्अग्नेकृत्वाकृतैरनंॐयतेपरिन्नमर्चिष्यमेचित्तमंताराब्रह्मतेनपुनातु
 ३२॥ माॐपयमानःसोअद्यनःपवित्रेणसवेनचमांपुनीहिचिष्वतःॐवैश्वदेवीपुनतीदेव्यामाद्यस्यामिमा

वत्स्वस्त्योवीनष्टः तयामदंतः सधमादेशुवयं स्यामपतयोरपीणाम् ओंचित्यतिर्मापुनातुं वाक्यतिर्मापुनातु
देवोमासवितापुनात्वहिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्यारिभिः तस्यतेपवित्रपतेपवित्रपूतस्ययत्कामः पुनेत।
शकेयमितिप्रत्येकंमंत्रैः पुनरोंकारव्याहृतिगायत्रीभिः कुशत्रयेणमार्जनंकुर्यात् ततः पूर्ववत् इमंमेव
गङ्गादिमंत्रैः सिरसिजलंनिक्षिपेत् ततः ऋष्यादिकंस्मृत्यामग्नौघमर्षणंदुपदाव आर्यंगौरितिवाऋ
चंनिरावर्तयेत् वक्ष्यमाणमंत्रैर्निरावृतप्राणायामंवाकुर्यात् ओंकारंवात्रिरावर्तयेत् विशुंवास्मरेत्
योगियाजर्वक्पः आचांतः पुनराचामेनमवत्स्नानभोजनेषुमंत्रैर्दुपदावात्रिरावर्त्यतथाचेवाघमर्षणं
मायत्रीवात्रिरावर्त्यमहाव्याकुलिभिस्तथासामंशुप्रणवेनापिआपनेपिनाअथापहाः एतच्चाचमनंमज्जना
तत्तममार्जनात्प्राक् आचम्यात्तत्रैवचात्सार्जनीरार्चयशनेरस्तु। प्रियोपनिषेदादित्यमित्यग्ने आह्लादये
प्रनेनमार्जनामि ध्यानात् यदिस्नोसायमेवमप्रापत्यस्यातदोत्सर्जनविधेः प्राक्मलस्नानंकर्तव्यम्
यदाह तस्मीमेवावगाहे तयदिस्यादश्चिर्नरः आम्पचपुद्गपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेदिति अथप

आ. द. ३५
अपुण्योय विधिः तत्रैव पुनः पुनः तेनैव ल्यं भावः शुद्धिः श्वविनाशान्नं न जायते तस्मान्नो विशुद्धार्थं
स्नानमादौ विधिः अनुष्ठेते रुद्धे तेनैव जलेः स्नानं समाचरेत् तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेण मंत्र
विन् ओं नमो नारायणायैति मूलमंत्रं उदाहृतः उर्ध्वपाणिस्तु विधिना ह्याचातः प्रयतः शुचिः चतुर्ह
स्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंततः प्रकल्प्यो वा ह्येहं मामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः ओं विष्णोः पादप्रदप्रस्त
तासि वैष्णवी विष्णुपूजिता पाहिनस्त्वनसस्तस्मादाजस्रमेव गानकात् तिस्रः कोट्योर्ध्वको टीचती
र्थानां वायुरब्रेक्षत दिवि भुव्यं तरिषे च तानि ते संति जह्वि नंदिनीत्येवं तेनामदेवेषु नलिनीति च हं
दापृथ्वी च शुभगा विश्वकाया शिवासिता विश्वाधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसाधनोक्षेम्या च जह्वि चैव
शान्ता शैति प्रदायनी एतानि पुण्यनामा मि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् भवेत्संनिहिता तस्य गंगा त्रिपथ
गामिनी सप्तद्वाराभिजपेन करसंपुटयोजितं मूर्द्धिकर्याज्जलं भूपलिश्वतुः पंचसप्तवा स्नानं कुर्यान्मृ
दातद्वदानं न्यचविधानतः अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसंधरे मृत्तिके हरमेपापं यन्मया दुःक

राम २५

राम
२५

कृत्तम उद्धृतासिचराहेण कृत्मेन शतबाहुना आरुह्य मम गान्त्राणि सर्वपापं व्यर्पोहय नमस्ते सर्वलो-
कानां प्रभवारिणि सुव्रते आदौ संध्यात्तर्पणादीनामिति शेषः सप्तवारभित्तनेन पूर्वीक्तमूलमंत्रेण ए-
कवचननिर्देशात् मूलमंत्रत्वेन निर्देशस्य सार्थकत्वाच्च न त्वेभिर्मन्त्रैरित्युपक्रम्य कथितानां मंत्रा-
णां ग्राहक इति भ्रमः कार्यः स्नानं कुर्यादिति अग्निमन्त्रेण मृदमामंश्यतया गान्त्राण्यालिप्य मज्ज-
नं कुर्यादित्यर्थः अयंच स्नानविधिः सर्वशस्त्रिसाधारणः सर्ववर्णसाधारणश्च संकोचे प्रमाणाभाव-
सुराणोऽवणे सर्वाधिकारश्च अवनधीतवेदं प्रति ज्ञायमेव स्नानविधिः प्रशस्तः वेदमन्त्रेऽन्य-
त्वात् विष्णुः स्नात एव सोऽस्मीधेधीत वाससी विभूयात् उष्णीषधारणं शिरोजलप्रच्यवार्थमाचमनात्प्रा-
क् पराशरः स्नात्वा निवस्य वा सोऽन्यज्जंघि प्रक्षालयेन्मृदा अपवित्रीकृते तु कौपीनच्युतवारिणा कौपी-
नमधो वस्त्रं योगिया ज्वल्क्यः स्नात्वेवं वाससीधीते अश्लिष्टे परिधाय च प्रक्षाल्यो रुमृदादि श्वह-
स्तौ प्रक्षाल्य वेत्तथा अभावे धौतव्यं स्नानं प्रक्षाल्यो माविकानिचकृतपयोगपटंच द्विवासायेन वै भवे

आ.
२६

त कुतपोनेपालकंवल्/आवालिः ताद्रमकचवसनं परिदध्यात्कथंचन अत्र सदा तन निषेधवलात्पुरु
षार्यत्तानरसिंहपुराणि नरक्तमुल्वणं वां सो न नीलं च प्रशस्यते मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदं वरं बुधः त
तः प्रक्षालयेत्पादौ मृतोयेन विचक्षणः उल्वणं व्यक्तं एतच्च रक्तविशेषणं तेनासंतरक्तमित्यर्थः उल्व
णमंचलमिति केचित् अत्र हारीतः न वा सो विधुनुयन्वात्तरीयविपर्यासं कुर्यात् विष्णुः स्नातः शिरोना
वधुनेत्संगेभ्यस्तोयमुदरेत् न तैलवशे स्पृशेत् नाप्रक्षालितं पूर्वञ्छूतं वा वा सो विभूयात् न म्लेच्छास्य
जपति तैः रुद्रसंभाषं कुर्यात् तैलं च वशा च तैलवशे मार्कण्डेयपुराणी संप्रमृज्यान् च स्नातो गात्रा
एवं वरपाणिना अंवरं स्नानवस्त्रं न स्नानशयेति विष्णुपुष्पणपाठात् एवं च न स्नात्वा गात्रमवमृज्यादि
तिहारीतोपि स्नानशयापाणिना च विशेषणीयः एवं च समर्थं प्रतिमार्जनमात्राभावोऽसमर्थं प्रति
पाणिशटीमार्जनाभाव इति हरिहरेक्तमश्रदेयम् सांख्यायनगृह्यं आप्नृत्याव्युदकेन्यद्वस्त्रमाहू
दयेत् अव्युदकोऽनुदुतोदकः एषोपि पाणि वस्त्राभ्यामुदुरणे निषेधः बु लविशेषनियतो वा गृह्योक्त

राम
२६

त्वात् अन्नशंखः उदकस्याप्रदानाद्विस्नानशांतीनपीडयेत् अन्नविष्णुः याम्यंहियातनादुःखं नित्यम् ।
स्नायीनपश्यति नित्यस्नानेन पूयतेऽपि पापकृत् तो नराः योगियाज्ञवल्क्यः अगम्यागमनास्तेऽप्यपेभ्य
श्च प्रतिग्रहात् रहस्याचरित्वा त्यापान्मुच्यते स्नानमाचरन् पापेभ्यः पतितादिभ्यः कृंदोगपरिशिष्टे सं
ध्यालोपस्य चाकर्त्ता स्नानशीलश्च यः सदा तद्दोषानोपसंयति गुरुत्मतमिवोरगाः अथ संध्यापासनं त
त्र कृंदोगपरिशिष्टे अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि संध्यापासनं विधिं मनहः कर्मणां विप्रः संध्याहीनोऽयतः
स्मृतः संध्येति वक्ष्यमाण प्राणायामादिकर्मनाम उपासनं सेवममनुष्ठानमिति यावत् आचारसेव
तीत्यादीर्दर्शनात् अत एव संध्याकृता संध्यापासितेति तुल्यवत्प्रयोगः अथवा ब्रह्मणोपासिता सं
ध्याविष्णुनाशंकरेण च कस्तानोपासेयेद्देवीसिद्धिकामो द्विजो तम इति योगियाज्ञवल्क्येन देवीत्वेन
कीर्तनात् संध्यारूपाया देवताया वक्ष्यमाण प्राणायामादिनोपासनमाराधनं संध्यापासनं सिद्धिरन्न
मोक्षः अनर्हः कर्मणामित्यादिना संध्योत्तरकर्मणि कृतसंध्यस्याधिकार इत्युक्तं अथवा चिरंतनं

आ.

२७

आत्माग्निरः पतिनस्य वादृजातकमानाधकारः नानुत्तृष्टतयः पूर्वानोपास्ते यश्च पश्चिमां सशृद्बद्ध
हिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मण इति मनुदर्शनात् विल्लुपुराणे सर्वकालमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिवेष्व
ति अन्यमस्तु काशोचविभ्रमातुरभीसितः विभ्रमश्चित्तविक्षेपः मेघादिना कालाज्ञानमित्यन्ये यद्य
प्यभ्रमध्यान्हसंध्यानीत्ता तथाप्येतत्संध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यपदधिषिजं यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्रा
ह्मण उच्यते इति छंदोगपरिशिष्टात् संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदेतियोगियाज्ञवल्क्या च सा
पिबोदुव्या एतेन संध्यात्रये नित्याधिकारे दर्शितः पापक्षयैकामाधिकारोप्यत्र यदाह याज्ञवल्क्यः दि
वा वायं दिवारार्त्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् त्रिकालसंध्याकरणं तत्सर्वं च प्रणश्यति स तत्संध्यानिष्पातत
स्य फलान्तरमप्याह यमः संध्यामुपासते ये तु सततं शंसिते व्रताः विधूतपास्ते यांति ब्रह्मलोकं सनात
नं संध्याद्वये प्रत्येकमपि पापक्षयमाह मनुः पूर्वसंध्यां जपं स्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति पश्चिमांतु स
मासीनो मलं हंति दिवा कृतं न च एवं केवलं मध्याह्नसंध्यायां किंप्रमाणं मैवं उत्तीर्य धौते वाससी परिधा

राम

२७

यमृदोरुक्करो प्रक्षाल्या च मयि राय म्यासू नित्यादिना कात्यायनेन मध्याह्न स्नानोत्तरं नरसिंह पुराणादौ च के
वलायान्प्रपिवक्ष्यमाणत्वात् एवं च संध्यात्रये प्रत्येकमपि कर्तव्यतायादशीतत्वादेकसंध्यालोपे अपरापि न कर्त
व्यामिलितगोचरत्वादधिकारस्येति दुर्मतिः देशमाह तुः शंखलिखितौ सव्रती वहिः संध्यामुपासीत सव्र
तिब्रह्मचारी व्रतयुक्ताध्ययनशीलत्वात् वहिर्ग्रीमात् नैनं ग्रामेभिनिम्लोचेत् सूर्यानाभ्युदयात् कचिदि
तिमनुदर्शनात् एनं ब्रह्मचारिणमभिनिम्लोचेत् अस्तं यायात् गुणफलमाह शातातपः अनृतं मद्यगंधं
च दिवामैथुनमेव च पुनतिवृषलस्यानं वहिः संध्यामुपासीत गृहेषु प्राकृती संध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता
नदीषु शतसाहस्री स्य नं ता शिवसन्निधौ प्राकृती एकगुणा व्यासः वहिः संध्या दशगुणा गोष्ठे प्रस्रवणादिषु
स्वाततीर्थे शतगुणा साहस्री जाह्नवी जले संध्या कालपरिमाणमाह योगियाज्ञवल्क्यः हासहृद्दीहिसत्त
तं दिवसानं यथाक्रमम् संध्यामुहूर्तमात्रं तु हासे च द्वौ च सा समा सर्वर्तुषु प्रातः संध्या सायं संध्या च दंड
यमेव भवतीति यथासंधी संध्यामुपासीत नास्तगे नोदते रवौ संध्याविति पूर्वविधानात् नास्तगद्वितिसंधिरुप

मुहूर्तद्वयं निमित्तं प्रातःकालं संति संभवे सादित्यामारभेदित्येव परं वा उपक्रमकालमाह संवतः प्रातः सं
 वत्सं सप्तम्यासीत् यथाविधि सादित्या पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितभास्करां आदित्ययदमस्तमय
 प्रातःकालं वपरं समाप्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः जपन्नासीत् सावित्री प्रत्यगातारकोदयात् संध्यां प्राक्
 प्रातरेवाहतिष्ठेदासूर्यदर्शनात् प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः प्राक् पूर्वाभिमुखः आसीत् इति सायं जपे आ
 सीत् न तार्थं मृतिष्ठेदिति प्रातर्जप ऊर्ध्वत्वार्यम् मध्याह्नं संध्यां जपेऽप्यूर्ध्वतैव तिष्ठेदुदयनात् पूर्वा मध्यमा म
 पि शक्तिरिति ऋद्धो गपरिशिष्टात् स्नानोत्तरत्वं मध्याह्नं संध्यायाः प्रागेवोक्तं मनुः ऋषयो दीर्घसंध्यात्वा
 दीर्घमायुर्वापुयुः प्रज्ञायशश्च कीर्तिचक्रवर्चसमेव च दीर्घसंध्यात्वं प्रातरुदयावधिसायं वनश्च रात्रि
 धिजपेन एतच्च गुणफलमिति वाक्यान्तरेऽपि सूर्यनक्षत्रयोरैवावधिवत्फलार्थमेकमूलात्वा नुरोधात्
 अथवा सूर्यनक्षत्रयोः प्राक् कालोऽपि नित्यजपांगतया बोध्यते न तु तत्कालस्य सावित्री जपेनाभिव्याप्ति
 रित्यत्रापि तात्पर्यं उभयपक्षेऽपि कामनाविरहे विहितदशादिसंख्यादरः कामिनस्तु दीर्घसंध्यात्वं एव

वणाज्जपेनकालव्याप्तावेवतात्पर्यं अत्रचजपदीर्घत्वेनदीर्घसंध्याभिधानात् जपेनसंध्याकर्मसमा
प्तिरितिमंतव्यमुभेसंध्येजपजप्पमुपासीतयाथाविधिइत्यादिनावाक्येषसावित्रीजपस्यसंध्यातेर्गत
स्फुटः एवमजपिप्रत्यवायश्रवणं तदभिप्रायमेवफलश्रुतेतुसावित्रीजपः पृथगपीति अथमर्षणसू
क्तस्यापोहिष्टेतित्रिंशच्चस्पद्रूपदायाश्च ऋष्यादिकमुक्तायागियाद्वल्क्यः एवंज्ञात्वातुमंत्राणां प्र
योगवैद्विजोत्तमाः संध्यामुयासयेद्यद्व्यथावंतनिबोधत अत्राहुः सर्वेषामेवमंत्राणामादौ ऋष्या
दिकं स्मृत्वा पश्चात्संध्याप्रयोगस्तदयुक्तं एवं ह्यंगभूतेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषामेवमंत्राणा
मानंतर्पेन्यायागतं वाध्यते उंकारस्य सप्तव्या ऊतीनां सावित्राः शिरसश्च ऋष्यादिकं स्थानान्तरे
योगियाद्वल्क्येन कथितमिति कथं न तत्पूर्वभावः किंचात्रमर्षणसूक्तस्य ऋष्यादिकं प्रथममु
क्तं तदेव प्रथमं स्यात् तस्माच्च त्वेति प्रयोगाद्बहिर्ज्ञानं प्रयोगकाले सो क्यार्थं अथवाज्ञात्वोपासयेदि
ति प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन तत्तन्मन्त्रस्य ऋष्यादिकं तत्तन्मन्त्रप्रयोगात्मा कृत्वा तव्यमिति सिध्यति

आ-
२५

प्रणवव्याहृतिसावित्रीशिरसांचमिलितानामेव प्राणायामे विनियोग इति तेषां मिलितानामेव ऋष्यादिकं
स्मृत्वा प्राणायामः उकारस्य श्वेतवर्णकथनं सावित्र्याश्वाग्निमुखकथनं स्तुतिर्विनियोगाभावात् आ
र्षं कुंदो देवतं च विनियोगस्तथैव च वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः इत्यादि नानानास्थानेषु च तु
र्णमेवाभिधानात् ऋत्तऋष्यादिस्मरणे पाठिक एव क्रमो ग्राह्यः स्थानान्तरेष्वप्यनेनैव क्रमेण ऋष्या
दिचतुष्के कथनं एवं पंचविधं योगं जप्य काले धनुस्मरेत् ह्येमे चांतर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथेति श
तपथ ब्राह्मणांतर्भावेन पंचविधत्वं प्रकारांतरमधिकफलार्थं वा इदं च ऋष्यादिस्मरणं यत्र मंत्रे प्राप्ता
णिकंततः प्राक् प्रयोगे एव कर्तव्यं संध्योपक्रमे व्यासः स्मृतौ कारं च गायत्रीं निवधीयाद्विस्वांततः पुनरा
यम्येत्तदयं नाभिस्कुंधौ च संस्पृशेत् यदितस्मिन्काले मुक्तशिरः स्यात्तदनेन मंत्रेण शिरसां वध्या आ
चामेत्यर्थः न तु समंत्रकत्वायं पूर्ववद्वापि शिरवामोचनीयेति भ्रमः कार्यः कुंदो गपरिशिष्टे सव्ये पाणौ कु
शं कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियां सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः सोपग्रहः कुशां कृत्वेति पू

राम
२५

वोक्तकुशत्रयसमीपे अग्निमकर्मापयुक्ताः कुशाधर्तव्या इत्युक्तम् तत्र कुशस्याकांक्षितत्वात् उपगृह्यत इत्यु
पग्रह इति व्युत्पत्तिसंभवाच्च पवित्रं न्ननंतर्गभिर्णंसाग्रंकोशं द्विदलमेव च प्रोदेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यन्नकु
त्रचित् अनेनैवलक्षितं ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशादीर्घास्तु बर्हिषः दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः संध्यादिक
र्मणि अस्यार्थः यतः प्रचरणादौ ह्रस्वादिविधिस्ततः संध्यादौ विशेषविध्यभावाद् दर्भमात्रमेवांगं न तु पवित्र
लक्षणमेतत् पूर्वलक्षणवाधात् अत इत्यन्वयाद्वाक्यभेदापेक्षेतेष्व अत्र चाचामनात्मागेव पवित्रधारणं आ
चम्य प्रयति नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः नोक्लिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं तु वर्जयेदिति लघुहारीतदर्शनादन्यत्र
जपो यमुक्तं कुशत्रयधारणमपि दक्षिणकरे पवित्रधारणावसर एव कुर्वन्ति अवि रुद्धं चैतत् लघुहारीतः द
र्भहीना तु या संध्याय च दानं किनोदकं असंख्यातं च यज्जप्यं तत्सर्वं निःफलं भवेत् योगिया ब्रूवाक्यः ऐशा
न्यभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयत्नमावसः आचांतः पुनराचामेदृतमित्यभि मंत्रं च आंतरं शुद्ध्यति ह्यवमन्
पानमलोक्तम् तत्र पूर्वी संध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता या भवेत्यश्विमांसां ध्यासा तु देवी सरस्व

३० अ. द. ती रक्ताभवति गायत्री सा वित्री शुक्लवर्णिका कृष्णा सरस्वती ज्ञेया संध्या नय मुदा उतं कामधेनवा दौ श्रे-
 ता भवति गायत्री सा वित्री रक्तवर्णिकेति क्वचि स्याठः एतन्न संध्या रूपकथनं ध्यानार्थं स्तुतिमात्रपरवागा-
 यत्री कालत्रये शुक्लवर्णैव ध्येयेति वक्ष्यते या संध्या सा च गायत्री त्रिधा भूत्वा व्यवस्थितेति अभेदा-
 भिधानस्तुतिः पारमार्थिकेऽप्यभेदे जपोपक्रमे शुक्लाया एव ध्यानं बृहस्पतिः ब्रह्मासनं नियम्य स्वं स्मृत्वा प्र-
 ध्यादिकंचतः सन्निमीलितदृष्ट्यै नी प्राणायामान्समभ्यसेत् आसनं पद्ममर्द्वीसनं चापि तथा स्वस्तिकमि-
 ति वायुपुराणोक्तम् स्वमात्मानं नियम्या सूनिति पाठे प्राणांशमपदं मंत्रपरं अत्र छंदोगपरिशिष्टे रक्तांते वा-
 रिणात्मानं परिशिष्य समंततः रक्षाकार्येति शेषः अंतः शब्दस्यादावपि शक्तत्वात् शिष्याचारानुरोधात्
 प्राणायामादावियं रक्षाकार्ये त्यर्थः कामधेनौ तु प्राणायामानंतरमेव लिखितं शंखवशिष्टांगिरे बृहस्प-
 तिपैठीनसिबोधायनाः स व्याहृतिं सप्रणवां गायत्री शीरसा सह त्रिः पठेदायत प्राणः प्राणायामः स उ-
 च्यते व्याहृतं च छंदोगपरिशिष्टे भूराद्यास्ति स्म एवेता महाव्याहृतयो व्ययाः महर्जवस्तपः सत्यं गायत्री

चशिरस्तथा आपोज्योतिरसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति शिरः प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदं ते च शिरसः
एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह त्रिः पठेदायत प्राणः प्राणायामः सु उच्यते प्रतिप्रतीकं सप्त व्याहृ
तीनां गायत्र्याः शिरसश्चादावित्यर्थः एवं शिरोऽन्तः प्रणवमादाय दश भवन्ति एता व्याहृतीः एतां गायत्रीं अ
नेन शिरस एभिः प्रणवैः आयत प्राणे नियत वातः नियमश्च पूरके आदानमेव कुंभके धारणमेव रेच
केत्याग एवेत्येवं रूपं योगियाज्ञवल्क्यः पूरक रेचक कुंभकैः प्राणायामस्त्रिलक्षणैः त्रिलक्षणस्त्रि
विधः एतच्च योगियाज्ञवल्क्य एव यौर्वाच्य परामर्शोऽयं एतच्च प्रत्येकमेव प्राणायामत्वात् प्रत्येकमे
व त्रिगुणत्वात् मन्त्रपाठः एतावन्तेव प्राणायामत्रयसिद्धिरिति अत एव ततोऽन्तः शुध्यति त्रिभिरित्युपसंहारः आ
ज्ञानेनैव मुत्सर्गवायोस्त्रिलिङ्गः समभ्यसेदिति व्यासोक्तेः नवधाभ्यासः पक्षांतरं त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथै
वनवधापेक्ष्यनेनाप्यभिधानात् तथा हि नासिकाद्वय उक्ता सोऽध्यातः पूरक उच्यते कुंभको निश्चलश्चा
सोरिच्यमानश्च रेचकः नीलोत्पलदृश्यामनाभिदेशे प्रतिष्ठितं चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेणैव चिंतयेत् कुंभकेन

आ

३१

नहृदिस्थाने ध्यायेच्च कुमलासनम् ब्रह्माणं रक्तगौरांगं चतुर्वक्त्रं पितामहमूरे च केनेश्वरं ध्यायेत्तुलाद-
स्यं महेश्वरं शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनं पूरकेणेत्यादौ तृतीया सप्तम्यर्थे कालोपलक्षणत्वात्
गौरांगं गणपतिं गौरपदं रक्तपरं त्र्यम्बकं तत्त्वात् तथा च व्यासः रक्तं प्रजापतिं ध्यायेदिति मान्नाभेदान्मृदुमध्यात्
मत्स्ययोगिप्राणायामविषयं संध्याप्राणायामकालस्य मंत्रपाठे ब्रह्मावच्छेदात् पूरकरे च कुंभकेर्मिलित्वैकः
प्राणायामः कुंभकमात्र एव तु मंत्रपाठ इत्याद्यसत् पक्षनिरासविस्तरश्छंदोगा न्दिकेन संधेयः योगिया-
ज्ञकल्क्यः प्राणस्य यमनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपि सन् श्रोतारं विव्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् हेतुनिर्दे-
शस्सर्वस्मिन्निव प्राणायामे आचमनं प्राप्स्यर्थः अत्र हलासुधनिबन्धे तु प्रक्षालितपाणिपादोऽप्यत्राचम्य अ-
ग्निश्च मामन्युश्चेतिसायमयः पीत्वा सूर्यश्च मामन्युश्चेति प्रातरिति वौधायानवाक्यमाचमनं मंत्रे प्रमाण-
मुक्तम् एतच्च वाक्यं संध्याप्राक्कालीनप्राणायामात् प्राक्श्रुतं तस्मात्प्राणायामान्तरमाचमने मंत्रसंबन्धे
आचार एव प्रमाणं अतएव मध्याह्नेऽपि मंत्रदतिकेचित् प्रातः सूर्यश्च मेत्युत्कासाय मग्निश्च मेति च आपः

राम

३१

पुनंतु मध्याह्ने कुर्यादाचमनंततदतिराजाद्यलिरिवितमेत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टवर्चनप्रमाणमाहुः प्रा
णायामानंतरमापोहिष्ठेत्यादिना मार्जनमाह याज्ञवल्क्यः प्राणानायम्यसंप्रोक्षेऋचेनाद्वैवतेन तु इति वि
भागमाह व्यासः विप्रबोष्टैस्त्रियेन्मूट्त्रिः अधो यस्य क्षयाय चेति प्रकारमाह कंदोगपरिशिष्टेशिरसो मार्जमं
कुर्यात्कुशैः सोदकविंदुभिरितियतु योगियाज्ञवल्क्येन सार्द्धैर्ज्वधः प्रक्षिप्य सार्द्धैर्ज्वधं तु प्रक्षिपेदिति विभाग
उक्तः स प्राचीनमार्जने एवं सैमार्जनं कृत्वा बाह्यशुद्ध्यर्थकारणम् अथाभ्यंतरशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् समभ्यसे
दिति उपसंहारात् एतच्च संमार्जनां स्नाना सामर्थ्यं सध्यानुकुलशौचार्थमेव बाह्यशुद्ध्यर्थकारणमिति श्रव
णात् अ धिक् फलार्थं वा अतएव बहुभिरनुष्ठानमा नावश्यकत्वात् कल्यांतरं चेति परिभाष्यं प्राणायामा
नंतरं मार्जनसंध्यांतर्गतमिति दर्शितमेव अयमपि संध्यामन्त्रक्रमे प्राणायाममन्त्रानंतरमार्जनमन्त्रमा
ह ओंकारव्याहृतीः सप्तगात्रश्रीशिरसा सह आपोहिष्टाऋचस्तिस्त्रः सूक्तं चैवाद्यमर्षणमिति अत्र यद्य
प्यापोहिष्ठानंतरमघमर्षणमुक्तं तथापि मध्ये द्रुपदा वो दुव्या सर्वत्र मार्जनं कर्म अलिंगानामुदाहृतं

अतः तत्रापि पदान्तरादिकमुक्ताः पुण्याः समादायान्त्रः पठेद्रूपदामृचं ततोयं मूर्द्धिविन्यस्य सर्वपापैः
 त्रिद्विपदप्रयोगमुक्ता एवं ज्ञात्वा तु मंत्राणामित्यादिनां संध्याभिधानात् एवं चोक्त एव द्विपदा
 प्रयोगः प्रमाणह्यः प्रकारेभिरप्रमाणाभावात् अवमर्षणप्रयोगस्तु कंदोगपरिशिष्टे दर्शितः करेण
 द्रुतसंलिप्तप्राणामासज्यतत्र च जपेदनापतासुर्वान्निः सकृद्वा घमर्षणमिति अनायतासुर्वेति विकल्पव
 तादायतासुरनायतासुर्वेति शंखः उपश्युशेततः पश्चान्नं त्रेणानेन धर्मतः अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां वि
 श्वतोमुखः त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्यातीरसो मृतमिति प्राणायामानंतरमाचमनाधानादायतासुपक्षे
 खोक्तवचनमुपसहर्तव्यमिति केचित् एतच्चाचमनं मार्जनानंतरं श्रुतमपि ऋष्यंतरोक्ता घमर्षणानंतरम
 नुष्ठेयम् शंखेनाप्येतदनंतरं सूर्योजलिदानाभिधानादुपस्थानात्प्राक् कंदोगपरिशिष्टे उक्त्यायार्कप्रतिप्रोहे
 केण जलिमंभसः प्रोहेत् क्षिपेत् त्रिकेण प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री चतुर्थीयका इत्यनेनैव प्रागुक्तेन
 अंजलिमित्येकत्वं स्पष्टं विवक्षितत्वाद् अंजलित्रयदानमशुद्धं कात्यायनश्च पुष्या एयं नुमि आण्युर्ध्वं क्षि

श्रोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षेत् उदयंत उदुत्यं चित्रंत चक्षुरिति गायत्र्या च यथा शक्तिः अन्नमध्याह्नसध्या
जलौ सजलपुष्पश्रवणात् विष्णुपूराणादौ तोयमन्नश्रवणमुपलक्षणं प्रातः सायं विषयं वा तथा च तै
त्तिरीयश्रुतिब्रह्मवादिनः सूर्याभिमुखः संध्यायां गायत्र्या भिमंत्रिता अपूर्ध्वमुत्क्षिपन्ति ता एता आ
पो वज्रीभूतास्ता निरक्षांसि मंदे हारुणद्वीपे प्रेक्षिपन्ति यत्प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति
उदयंतमस्तं यातमादित्यमभिध्यायन् ब्राह्मणो विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते इति तथा श्रोर्ध्वबाहुविधा नान्तद
संसक्तपार्थिवी एकपादार्धपादपिकुर्यात्कृतांजलिर्वापि उर्ध्वबाहु रथापिवारति कुंदोगपरिशिष्यमु
पस्थाने कृत्वा जलित्वं सायं प्रातः विषयमेव उदीक्षेतेति सूर्याभिमुखत्वे तास्यं तेन मेघादिदृष्टेः नैपि संसु
खमुपतिष्ठेदुपस्थायेत्युपसंहारस्तु गायत्र्या च जपितयैवोपस्थानं मन्त्रकरणं कंहिरेव ताज्ञानमुपस्थान
तच्च जपेऽपि संभवति अनर्थपरदावोच्चारणे जपपदमिति प्रायिकम् अन्यन्नार्थपरत्वे प्रमाणाभावात् अ
तएव यथा शक्तोति नानाजप संख्याभावात् युक्तं चेत्तत् पृथक् कात्यायनेन जपानभिधानात् ऋष्यतर

आ.द.

३३

संवादाच्चित्ति याज्ञवल्क्यः श्नाममर्द्धैवतैर्मर्ले मीर्जनं प्राणसंयमः सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं ज
 षडिति मीर्जनप्राणसंयमयोः षोडशमीनग्राह्यः प्राणयामादेः संध्याप्रयोगोपलक्षणार्थत्वात् एवंका ।
 त्वायनेनापि प्राणायामानंतरं मुपस्थानाभिधानं संक्षेपात् गायत्रीजपे योगियोऽवल्क्यः प्रणवोभूर्भुवः
 स्वश्चस्वांगानिहृदयादयः त्रिरवत्यततः पश्चादार्षं कुंदश्चंदैवतं विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै
 रूपमाह श्वेतवर्णसमुदिष्टा कौशेयवसना तथा श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैस्लंकारैश्च भूषिता आदित्यमंड
 लस्था च ब्रह्मलोकगताथ वा अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनमता शुभा आवाहय जूषानेन तेजोसीति विधा
 नतः तत्रावाह्यजपित्वा च नमस्कृत्य विसर्जयेत् गायत्रीमधिकृत्य शतपथश्रुतिः तस्या उपस्थानं गायत्र्य
 स्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुःपद्यपदसि तहि पद्यसेन मस्तेतुरीयाय दर्शिताय परोरजसे सावदीमा प्राय
 दितियं द्विष्मादसावस्मे कामो मासमर्द्धति वामहैवास्मै सकामः समृध्यते यस्मा एष मुपतिष्ठते उपस्थानं चैत
 तजपात् प्राक् तथा च बोधायनः उपतिष्ठेद्वा एतां देवी तुरीयेण पदेन आथ प्युदाहरंति गायत्र्यसैकपदी

द्विपदीर्निपदीचतुःपद्यपदसिनहिपद्यसेनमस्तेतुरीयायदर्शितायपदायपरोरजसेस्थेनंजपतीतिअ
थापीत्यादिनातुरीयपदंस्वरूपकथनं एवंश्रुतावपिपरोरजसइत्यंतोमंत्रःअग्रेचार्यवादःइदंचवौधा
यनवाक्यराजायलिरिवितमपिवद्भजनसंमतत्वाल्लिरिवितंजप्यमाहयोगियाज्ञवल्क्यःॐकारःपूर्वमु
च्चार्यैर्भूर्भुवःस्वस्ततःपरमगायत्रीप्रणवश्चांतेजप्येह्यवमुदाहृतम्एवंगायत्र्यादौद्वितीयोकारोच्चार
णमंतिमोकारत्यागश्चायुक्तःमन्वादावप्यंतेॐकारांतर्भावात्तयमःसहस्रपरमंदेवीशतमध्यांदशावरा
गायत्रीप्रजयेन्नित्यंसर्वकल्मषनाशिनीमूत्रत्रवौधायनःशतकृत्वोऽपरिमितकृत्वोबादशावराभितिअप
रिमितकृत्वोऽष्टोपरिशताद्वर्गनियतसंख्यमित्यर्थःगोभिलःकदाचिदपिनोविद्वान्गायत्रीमुदकेजपेत्तृण
यश्चक्षुःसुखीयस्मात्तस्मादुत्थामतांजपेत्बृहस्पतिःमार्जनंजलमध्येतुप्राणायामोयतस्ततःउपस्थानं
ततःपश्चात्सावित्रीजपउच्यतेमार्जनमंत्रस्नानांगभूतमपेक्षितमयतस्ततो जलेस्थलेचएवंचप्राणाय
मस्यसंध्यातगातम्यजज्ञेस्थलेचविधानादपस्थानपर्यंतासंध्याजलेप्यस्यमतेगायत्रीजपस्तुस्थलेवोक्तः

आ. द.
३४

कात्यायनेनोच्चीये प्राणायामादिकमुक्तं नरसंहपुराणे स्नानोत्तरं तर्पणात्प्रागुक्तं दर्भेषु दर्भपाणिः सान्द्रप्राग्मु-
खः सुसमाहितः प्राणायामास्तु कुर्वीत यथाशास्त्रमतं द्वितः जपेदहरहः स्नात्वा सावित्रीं जपविद्विजः अथ
पुष्पांजलिं सिद्धाभाने चोर्ध्वं वाहुकः उदुत्सं च जपेन्मंत्रं चिन्तयन्तं च सुरित्यपि प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य
नतः प्रमुमिति ज्ञानदर्भे धितिश्रवणात्स्थल एव संध्याकरणमुक्तं जपानंतरमुपस्थानं प्रकारान्तरमेत-
त्तवोच्चायनेपि दर्शनात् हारीतः प्रणवो व्याहृति सावित्रीं जपन्पापेभ्यो मुच्यते शतं जप्त्वा मानसात्पूतो भवति
सहस्रं जप्त्वा वाक्कायकृतात्पूतो भवति यमः नतथा वेदजपेन पापनिर्दहति द्विजः यथा सावित्रीं जप्ये-
न सर्वपापैः प्रमुच्यते अथ जपविधिः तत्र शंखः कुशवृथ्यामासीनः कुशोत्तरायां वा कुशपवित्रपाणि-
रुदङ्मुखः सूर्याभिसुखोऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् सुवर्णमणिमुक्ताफलस्फटिकपद्मा-
हं द्वाक्षरुद्राक्षपुत्रं जीवकानामन्यत्तमामक्षमालां कुर्वीत कुशग्रंथिकृतां वा हस्तोपयामैर्वा गणयेत् देवतां
ध्यायन्निति देवताध्यानस्य जथागतया विधानाद्यत्र न देवताविशेषविधिस्तत्रापि मंत्रप्रकाश्या देवतध्ये

राम
३४

या हस्तोर्ध्वामोऽगुलीनमनम् देशमाह याज्ञवल्क्यः गृहेत्वेकगुणं जघ्नं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतं गवांगोष्ठं शतं
गुणमग्न्यागारं शताधिकं सिद्धिं क्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ सहस्रं शतकोटीनामनंतं शिवसन्निधौ
तथा तिष्ठंश्च दीक्ष्यमाणो र्कजपकुर्यात्समाहितः अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्दृश्यमाणः क्रमेण तु प्राक्कुलेषु
कुशेष्वेव चार्सानश्वासने शुभेनान्युच्छितेनातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयतः स्फाटिके द्वाक्षरुद्राक्ष पुनर्जीवस
मुद्रैः असमांलाहि कर्तव्या प्रशस्तास्तुत्तरोत्तरा प्राक्कुलेषु प्रागग्रेषु दीर्घकालीनफलार्थजपभक्ष्यमाह
शाक्यावकभैक्षपाणिपयोमूलफलानि च दधिसर्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्तं तुत्तरोत्तरम् चरवोऽसुपवासश्च भैक्षं न
क्तमयाचितं विशृङ्गादशात्कहविष्यान्नानियानितु एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्मणि पुनर्भैक्षोपादानं
प्रशंसार्थम् अन्नशाकादीनां विकल्पात् भक्ष्यविशेषेण जपारंभे एकादशुपवासोऽपि न कर्तव्य इति हस्तिरः एतान्यनु
व्रतानीत्युपसंहरादितरव्याह त्रौतात्ययम् एषां तु विकल्पः समुच्चयो वेतिना स्याजघ्न्यमाह मनुः वेदमेव जपेन
त्ययथाकालमंतर्हितः ब्रह्मस्याहुः परं धर्ममुपधर्मौ न्युच्यते वेदमेव स्यावश्यकमभिप्रायं फलाधिक्यार्थं वापरम्

आ-८ वापरमो धर्म इत्युपसहस्रान् अतो न पौराणिकादमन्त्रजपे निषेधः याज्ञवल्क्यः यज्ञानात् पसांचैव शुभानांचैव
३५ वेद एव हि जातीनानिः श्रेयसकरः परः विष्णुस्मात्तश्च पवित्राण्यथा शक्तिं जपेत् विशेषतः सावित्रीं
पुराणैः कृते ताभ्यामधिकमस्ति शंखः नाघमर्षणात्परमं तर्जलेन व्याहृतिभ्यः परं होमेन सावित्र्याः परं ज
पमसु यमसिखे वशिष्ठहरीतयोगियाज्ञवल्क्याः जप्ये नैव तु संसिध्येद्वा ह्यणो नान्न संशयः कुर्यादन्यत्र वा कुर्या
न्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते अंगिराः प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे प्रत्यवस्थिताः वाज्रयेः प्रणवः सर्वमभ्यसेत्प्रणवं त
तः नरसिंहपुराणे त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः त्रयाणां
जपयज्ञानां श्रेयां स्यादुत्तरतरः यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दस्वरैः मन्त्रसुच्चारयेद्यत्तं जपयज्ञः स वाचिकः
शनेरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोषो प्रचालयन् किंचिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ध्येयापदक्षरश्रेरापो व
र्णादूर्णपदात्पदं शब्दार्थचिंतनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः एवं च त्रिविधस्यापि जपस्य विधानात् नोच्चैर्जप्य
बुधः कुर्यात्सावित्र्याश्च विशेषत इति शंखोक्तमल्पफलाभिप्रायं ध्यायेत्तमनसा मन्त्रान् जिह्वोष्ठौ न विचालय

त् न कं पर्येच्छिरो ग्रीवां दत्ता नैव प्रकाशयदितियोगियाज्ञवल्केया तं मानसजपविषयं योगियाज्ञवल्क्य नृव
क्रमत्रचहसननयार्धमवलोकयन् नायाश्रितो न जल्प्यश्च न प्रावृत्तशिरास्ताथानपदापदमाक्रम्य न चैव
हितथाकरो न चासमाहितं मनान च सस्त्रावयमजपेत् न लिखवासाः स्थलगोजपादीनां चरेद्दुधः व्रतादृतेनाद्र्वा
सानैकवासाः समाचरेत् न जीर्णेन न मलिनेन न परिक्लिष्टेन वा जपेत् यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरो रगाः
हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्दुष्टं समाचरेत् जपकालेन भाषेत् व्रतहोमादिकेषु च एतेष्वेवावसक्तं तु पयागच्छेद्दि
जातमः अभिवाद्य ततो विप्रयोगक्षेमं च कीर्तयेत् तस्मीमासीत् पाषंडचांडालपतितादिकान् दृष्ट्वा तान् वा
र्युयस्पृश्यं भाष्यस्मात्वा पुनर्जयेत् न चैव हितपाकरो पदाक्रम्येति शेषः एतेष्वेवावसक्तं जप्यादिषु प्रवृ
त्तं तथा यदि वा ग्यमलोपः स्याज्जयादिषु कथंचन व्याहरेद्द्वैत्यं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं वौ धायनः कष
यवासाः कुरुते न पदो मप्रतिग्रहान् ततद्देवागमं भवति हव्यं कव्यं मथो हविः व्यासः आर्द्रवासाश्च यः कु
र्याज्जपेद्दोमं प्रतिग्रहं सर्वतद्दाक्षसं विंधाद्द्विर्जीनुचयकृतमवसिष्टः जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रध

आद शिमेवेत अलंकृतः सुचिर्भैनी प्राद्वा दौ विजितेन्द्रियः लघुहारीतः जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृ तर्पणे अ
 न्यंतु करं कुप्योत्सुवर्ण रजतैः कुशैः तथा चित्तौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञ भूमिषु स्तरणा सनपि ऐड पुता न्कु
 शान्धस्विजयेत पिंडार्थं ये स्तुता दर्भा येः कृतं पितृ तर्पणं मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषां त्यागा विधीयते नीवी मध्ये
 च ये दर्भाः सन्निभे च ये धृताः पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः अन्न एव परिशिष्टं अमेध्यं लि
 प्ता ये दर्भास्तेषां त्यागा विधीयते तथा दर्भाः कृष्मा जिनं मंत्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः अयातया मान्ये तानि नियो
 ज्या निघुनः पुनः यातया मंचिरं तनत्वेन कार्या स्ममं मरीचिः मासेन भस्म प्रा वा स्यात्तस्यां दर्भो च्छेया मतः आ
 यातया म्मास्ते दर्भा विनियो ज्याः पुनः पुनः एवं च विष्मौ सुप्रे कुशेनो त्यादानीया इति प्रसिद्धि रसमीची नैव छंदे
 गपरिशिष्टे यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरंगं चोच्यते दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगा करः यत्र दिद्रि य मोना
 स्ति जप होमादि कर्मसु तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐंद्री सोम्या परा जिता आसीन ऊर्ध्वः प्राक् देवानि यमो यन्न ने दृशः
 तदा सीनेन कर्त्तव्यं न प्राक् न न सिष्टता सोम्योत्तरा अपरा जिता ऐशानी तथा स दोष वीतना भाव्यं सदा वदुशि

खेनतु विशिखेन्युपवीतिश्चयत्करोतिकृत्तंनतत्सदेतिप्रवणात्कर्मकालेकर्मकालेचयन्ननिवीतप्राची-
नावीतयोर्नविधीस्तन्नसर्वत्रोपवीतित्वं एवंचपन्नदेवकार्योद्देशेनोपवीतित्वंश्रुतंनत्रापिदेवमुपलक्षणंफिमृ-
मनुष्यकार्यातिरिक्तं सर्वदैममिति गोभिः दक्षिणबाहुमुद्धृत्यशिरोवद्धायसव्यंशेप्रतिष्ठापयतिदक्षिणं क-
क्षमवलंब्यभवत्येवंयज्ञोपवीतिभवति सव्यंबाहुमुद्धृत्यशिरोवद्धायसव्यंशेदक्षिणंशेप्रतिष्ठापयतिसव्यं
कक्षमवलंब्य प्राचीनावीतिभवतिमनुः निवीतीनांकंठसज्जनेवायुपुराणेक्रियांयः कुरुतेमोहादनाचम्येव
नास्तिकः मवंतिहितृथातस्पक्रियाः सर्वानसंशयः बोधायनः कर्मयुतोनाभेरधः स्पर्शनं वर्जयितुं छंदोगपरि-
शिष्टे पितृभ्रानुद्रवणे आत्मा लंभेऽवेक्षणो अथोवायुसमुत्सर्गे प्रहासे नृत्तभाषणे मार्जारमूरवकस्पर्श आ-
कुक्ष्येऽप्येवमनिमित्तेष्वेव सर्वेषु कर्मकुर्वन्स्पृशेत् अनुद्रवणे उच्चारण आत्मा लंभे हृदयस्पर्श अवेक्षणे
हृदयस्यैव मार्जारस्पर्शोऽत्र मार्जारकृतः स्वयं कृते स्नानस्योक्तत्वात् योगियाज्ञवल्क्यः रौद्रपेन्यासुरात्मन्नास्तथा
चेवामिचारीकान्त्याहत्यालभ्यचात्मानमपः स्पृशान्यदाचरेत् पूर्ववाक्येपिन्नानुद्रवणे आत्मा लंभे चाचम-

आ.

३७

नदर्शनायः स्पृष्टसाचमनपरमेव याज्ञिकसंप्रदाये जलस्पर्शमात्रं येषां पूर्वन्नाप्यपः स्पृशेदिति पाठस्तेषां ज
लस्पर्शो विवादः परिधानादृद्धिः कक्षानिवद्धासुरी भवेत् धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः तथा
नाचरेत्वात् त्रिंशत्कर्मणामनसा गिरा आचरन्मिषेकं तु कर्मोपन्यानि वाचरेत् विधिहीनं भावदुष्टं कृ
तमश्रद्धया च यत्तद्वरत्यसुरास्तस्य मूढस्य स्य कृतात्मनः तथा प्रमादात् कुर्वतां कर्मप्रच्यवेता ध्वरेषु यत् स्मर
णा देवतद्विष्मः संपूर्णस्यादिति श्रुतिः अधरेष्विति वैदिककर्ममात्रपरमं अथ संध्याप्रयोगः वामेव हन्कुशान्
दक्षिणे पाणौ पवित्रं कुशत्रयं च धृत्वा सप्रणवगायत्र्या शिखां बध्वा ऐशान्यमिमुखं आचम्य ऋतमित्यभिमं
त्र्यपुनराचामेत् ततो वारिणात्मानं रक्षां कुर्यात् ततः ओंकारस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री कृंदः अग्निदेवता शुक्लो व
र्णः सर्वकर्मांभे विनियोगः सप्तव्याहृतीनां प्रजापति ऋषिर्गायत्र्युष्मिन्नुष्टुप बृहती पंक्ति त्रिष्टुप जगत्स्य
श्रृंदास्य अग्निरादित्य च हस्पति वरुणेंद्र विश्वे देवा देवता अनादिष्ट प्रायश्चित्ते प्राणायामे विनियोगः गाय
त्र्या विष्वा मित्र ऋषिर्गायत्री कृंदः सविता देवता अग्निर्मुखमुपनयने प्राणायामे विनियोगः शिरसः प्रजापति

राम

३७

ऋषि ब्रह्माग्निवायुसूर्योदेवताः यजुः प्राणयामे विनियोगः इति ऋष्यादिकं स्मृत्वा बद्धासनः संनिमीलितन
यनो मीनी प्राणायामत्रयं कुर्यात् तत्र वायोरादानकाले पूरकनामा प्राणायामस्तत्र श्यामं चतुर्भुजं विष्णुना
भो ध्यायेत् धारणकालि कुंभकस्तत्र कमलासनं रक्तवर्णं चतुर्मुखं ब्रह्माण्डं दिध्यायेत् त्यागकाले रक्तकस्त
न श्वेतं त्रिनेत्रं शिवं ललाटे देशे ध्यायेत् त्रिष्वप्येतेषु प्रत्येकं त्रिमंत्राभ्यासः प्रत्येकं मांकारादिसप्तव्याहृतयः
ओंकारादिसावित्री ओंकारद्वयमभ्यस्यः शिरश्चेति मंत्रस्तस्य स्वपं ओं भूः ओं भुवः ओं स्वः ओं महः ओं जनः ओं
तपः ओं सत्यं ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ओं आपो ज्योतिरसो मृतं ब्रह्म
भूर्भुवः स्वरो मृतं ओं सूर्यश्च मेति ब्रह्म ऋषिः प्रकृतिश्छंदः सूर्यो देवः अणुपमस्य र्शने विनियोगः ओं स
ूर्यश्च मम न्युपतयश्च मम न्युपकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षंतां यद्वा न्यापापमकार्षि मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्मा
मुदरेण शिखां सन्निभं दवलुं पतुयत्किंचिदुरितं मयि इदं मह मा मृते यो नो सूर्य ज्योतिषि जूहो मि स्वाहा इति प्रा
तराचामेत् ओं आपः पुमं त्विति विष्णु ऋषि रतुष्टु पृच्छं द आपो देवता अणुपमस्य र्शने विनियोगः ओं आपः पु

आ- ३५ ननु पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी तावता तु मां पुनं तु ब्रह्मणस्पतिर्वह्मपृता पुनातु मां यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वादुश्चरितं मम
सर्वेषु नाशमाप्नोति सतां च प्रतिग्रहं स्वाहा इति मध्याह्न आचामेत् ॐ अग्निश्चमेति रुद्रऋषिः प्रकृति
पुंस्त्वग्निदेवता अया सुपस्पर्शने विनियोगः ॐ अग्निश्चमामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो र
क्षतां यदन्हापोपमकार्षेम न सा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यो मुदरेण शिश्ना अहस्तदवलुं पतु यत्किंचिदुरितं म
यि इह महम्माममृतयो नौ सत्ये ज्यातिषि जुहोमि स्वाहा इत्यनेन सायमाचामेत् ततः ॐ आपो हि षे त्यादि न्य
चस्प सप्तभिः पदेः शिरसि अष्टमेन भूमौ नवमेनापि शिरसि कुशत्रयेण जलं क्षियेत् इह मेव मार्जनम् आपो
हि षे त्यादि ऋचस्प सिंघुद्वीप ऋषिर्गायत्री कुंद आपो देवता मार्जने विनियोगः ॐ आपो हि ष्य मयो भुवस्ता
न ऊर्जे दधातनः महैरणाय सस्रसे यो वः शिवतमो रस्तस्य भाजयते हनः अशतीरिव मातरः तस्या अरंगमाम
वो यस्य स्या यजिन्वथ आपो जनयथा च नः ततः करेण जलमादाय वारन्नयं द्रुपदां पठित्वा तज्जलं शि
रसि क्षिपेत् द्रुपदी देवति को किलो राजपुन ऋषिरनुष्टुप् कुंद आपो देवता सौत्रामण्यवभृथे विनियोगः

राम
३८

ॐ हृदयदिवसमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुद्धं तु मै न स इति ततः करस्थं ज
लं नासायां संयोज्य आयतासुरनापतासुर्वाग्निः सकृद्वाऽघर्मर्षणं जपेत् अघर्मर्षणसूक्तस्याघर्मर्षणञ्च वि
रनुष्टुप् छंदोभाववृत्तो देवतां आप्त्वमेधावभूये विनियोगः ॐ अतंच सत्यं चाभीष्टान् पसोऽध्याजायत ततो रा
त्र्यः जायत ततः समुद्रो अर्णवः समुद्रादर्णवा दधिसंवत्सरो अजायत अहोरात्राणि विदधद्विष्वस्वमिषतो
वशी सूर्याचंद्रमसौ धातायथा पूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथौ स्वः ततः अन्तश्चरसीति तिरश्ची
नः ऋषिरनुष्टुप् छंदः आपो देवसा आचमने विनियोगः ॐ अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः स्व
यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योतिरसे मृतमित्यनेनाचामेत् तत उत्थाप ॐ भूर्भुवः स्वरिति गायत्र्या च पुष्यमिश्र
जलं सूर्यमिभुस्त्वं प्रक्षिपेत् ततो मृस्य लग्नगुल्फतलभागे वा भूमिलग्नार्द्धचरणे वा भूमिलग्नैकचरणे वा
प्रातः सायं च हस्तं जलमिध्याह्ने ऊर्ध्वं वाह्नः सूर्यं ध्यायन्नुपतिष्ठेत् एभिर्मन्त्रैः उद्धृतं ते मित्यस्य हिरण्यरत्न
पञ्च ऋषिरनुष्टुप् छंदः सूर्यो देवता सूर्योऽपस्थाने विनियोगः ॐ उद्धृतं तमसस्परिश्चः पश्यंत उत्तरं देवं देवता

आ ३५ सूर्यमममज्येष्ठित्तमम उदुत्यमित्यस्यप्रस्करावन्तरिगयित्रीकंदः सूर्यदेवतासूर्योपस्थानेविनियोगः
 ॐ उदुत्यजात्तदेवदेवंवहंतिकेतवः दृशेविश्वायसूर्यं रचित्रमित्यस्यकौत्सन्तरिगयित्रीकंदः सूर्यदे
 वतासूर्योपस्थानेविनियोगः ॐ चित्रदेवानामुदगादनीकंचसुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः आ प्राद्यापृथिवी ॐ
 त्रिरिषं सूर्योऽत्माजगतस्तस्य षष्ठं तच्चसुरितिदध्यङ्ग्यवर्णन्तरिगयित्रीकंदः सूर्यदेव
 योपस्थानेविनियोगः ॐ तच्चसुदेवहितंपुरस्ताच्छुक्रमुच्चैः पस्पेमशरदः शतंजीवेमशरदः शतं भृणुया
 मशरदः शतं प्रमममशरदः शतमदीनाः स्पामश्यादः शतंभूयश्चशरदः शतात्ततः ॐ हृदयायनमः ॐ भूः
 शिरसेस्वाहा ॐ भुवः शिरवायेवषट् ॐ स्वः कवचायहं ॐ भूर्भुवः स्वः नेत्राभ्यां वीषट् ॐ भूर्भुवः स्वः अरुण
 यफट् दुत्यगानिन्निरावर्त्यपूर्वोक्तमृष्यादिकंस्मृत्वापूर्वोक्तरूपागायत्रीध्यात्वा तेजोसीतिदेवान्तरिगयित्री
 देवतंगा यत्री कंदो गायत्र्यावाहनेविनीयोगः ॐ तेजोसिश्चुक्रमस्यमृत्तमसिधामनामासिप्रियं देवानामना
 धृष्टं देवयजनमसीतिगायत्रीमावाह्य ॐ गायत्र्यस्येकपदीद्विपदित्रिपदीचतुष्ययपदसिनहिपदसेनम

स्तेतुरीयापदर्शितापपदायपरोरजसे सावदोमित्युपस्थाय प्रातः प्राङ्मुखो माध्याह्ने सूर्याभिमुखस्तिष्ठन्
सायं पश्चिमाभिमुख उपविष्ट उक्तं विधिना गायत्रीं जपेत् जप्यरूपं यथा ओं भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भ
र्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ओं तंतः प्रणिपस्य विसर्जयेत् अथ ब्रह्मयज्ञः तत्र कात्यायनः विभ्राडित्य
तुवाक् पुरुषस्तु शिवं संकल्प्य मंडलब्राह्मणे रित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविष्टो दर्भेषु दर्भाणि
णिः स्वाध्यापंचयथाशत्यादावाभ्यवेदं विभ्राडित्यादिना पस्थानं काम्यं मध्याह्ने चोदयेच्चैव विभ्रा
डादीक्षया जपेदिति कुंदोगपरिशिष्टदर्शनात् स्वाध्यायवैकल्यादिति शेषः यथा सक्तीत्यादिना स्वाध्यायल
क्षणं विदं पठेदिति शेषः तत्रापक्षेऽप्यथा ध्यायमुत्सृजन् वाचा मनसा च न ध्यायेयथा ध्यायमुत्सृजन् यदा
दधीतंतत्तदपरित्यजन् वाचा मनसा चेतुभयत्र अधीयीतेति शेषः एवं चानध्याये मनसा ध्यपनविधानान्नै
प्रिकेनास्त्यन्याया ब्रह्मसंनिहितस्मृतमिति मनुक्तं मानसविषयमेव ह्यदोगपरिशिष्टे यश्च श्रुतिजपः प्रो
क्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते स चावीर्यं तर्पणत्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः वैश्वदेवावसाने वानान्यत्र ते निमित्तका

आ. व. त. अ. ते. नि. मि. त. व. ज. ल. स्थ. त. प. णा. दि. नि. मि. त. वि. ना. या. ज्ञ. व. ल्क्यः. वे. दा. थ. र्वा. पु. रा. णा. नि. से. ति. हा. सा. नि. श. क्ति. तः. ज. य.
 ४० य. ज्ञा. र्थ. सि. बु. द्ध. वि. द्या. चा. ध्या. मि. की. ज. पे. त्. अ. त्रे. यं. व्यं. व. स्या. स. म. स्त. वे. दा. ध्या. पि. ना. दा. वा. र. भ्य. वे. द. पा. ठे. न. स्वा. ध्या.
 य. कर. णी. यः. ए. क. दे. शा. ध्या. पि. ना. पु. रु. ष. सू. क्ता. दि. प. वि. त्र. पा. ठे. न. सा. वि. त्री. मा. त्रा. ध्या. पि. ना. प्र. ण. वा. दि. पा. ठे. ने. ति. अ.
 य. तर्प. ण. म्. त. त्र. शा. ता. त. पः. तर्प. णं. तु. शु. चिः. कुर्या. स. त्य. ह. स्ना. त. को. द्वि. जः. दे. वे. भ्य. श्र. व. त्रा. पि. भ्य. श्र. व. पि. तृ. भ्य. श्र. व.
 य. य. क्रि. मं. प्र. त्य. ह. मि. ति. व. च. ना. नि. त्या. धि. का. रः. त. दु. तं. कं. द. ग. परि. शि. षे. त. स्मा. त्सं. दे. व. क. र्त्तव्य. म. कुं. र्त्त. न्म. हं. तै. न.
 सा. यु. ज्य. ते. ब्रा. ह्म. णः. कु. र्वि. न्. वि. श्व. मे. त. द्वि. भ. र्ति. हि. वि. ष्णु. पु. रा. णे. शु. चि. व. स्न. ध. रः. स्ना. तो. दे. व. र्षि. पि. तृ. तर्प. णं. तेषा. मे.
 ब. हि. ती. र्थे. न. कु. र्वि. त. सु. स. मा. हि. तः. तेषां. दे. व. र्षि. पि. तृ. णां. अ. षि. ती. र्थे. मं. गु. ल्य. ग. मा. त्र. मि. ति. वौ. ध्या. य. न. प्रो. क्त. म्. वि.
 ष्णुः. स्ना. त. श्वा. र्द्र. वा. सा. दे. व. र्षि. तर्प. णं. म. भ. स्य. ए. व. कुर्या. त्. परि. वर्त्ति. त. ब. सा. श्वे. ती. र्थ. म. व. ती. र्थ. अं. भः. स्य. ए. वे. ति.
 कं. द. ग. प. क्षे. का. त्या. य. ना. दि. मि. स्त्री. रो. र्ये. त्य. नं. तं. रं. वि. धा. ना. त्. स्थ. ला. शो. च. प. क्षे. वा. य. दा. ह. यो. गि. या. ज्ञ. व. ल्क्यः. य.
 त्रा. शु. चि. स्थ. लं. वा. स्या. दु. द्के. दे. व. ता. पि. तृ. त्. तर्प. ये. तु. य. य. का. म. म. ष्णु. सर्व. प्रति. ष्ठि. त. म्. फ. ला. र्थ. म. पि. ज. ले. त.

राम
 ४०

पिणमाहुकांस्पर्माजिनिः आपोदेवगणाः सर्वेऽपः पितृगणाः स्मृताः तस्माज्जले जलं देयं पितृणां दत्त
मक्षयम् तथा देवतानां पितृणां च जले दद्याज्जलं जलिं असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं जलिम्
एवं च जलतर्पणपक्षे असंस्कृतप्रमीतानां स्थले एव जलदानम् अत्र च जलतर्पणपक्षे उपस्थानपर्यं
ता संध्याजले करणीयात्ततस्तर्पणमाश्रं तत उत्तीर्य गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणानंतरं मपि ब्रह्मयज्ञस्य
नरसिंहपुराणादौ दर्शनान् वैश्वदेवावसाने वा सोऽस्तु हारीतः देवाश्च पितरश्चैव कांक्षंति सरितं प्रति अदत्ते
तु निराशस्ते प्रतियांति यथागतम् अदत्ते उदकं इति शेषः पितृगाथा सुयमः अपिनः सकुले जायाद्यो
नो दद्याज्जलं जलीन् नदीषु वहुतो या सुशीतला सुविशेषतः शंखलिखितौ वापीतडा गोदपानेषु सप्तपं
चत्रीन्वापिंडानुद्धृत्य देवपितृस्तर्पयेत् अयं वाप्यादौ यथा संख्य सप्तपिंडाद्युद्धार असामर्थ्यादिना स्नानाभा
वेऽपि कर्तव्यः तर्पणं गत्वा स्नानपक्षेऽपि स्नानस्या पूर्वप्रवृत्तत्वात् स्नानांगतर्पणे नैव प्रसंगात् स्वतंत्रतः
तर्पणाधिकारः सिद्धः अतो न पृथक् पिंडोद्धार एकप्रयोगत्वात् तदाह योगिया इव त्वः उपस्थानादिर्यस्तां

न्नवान्कीर्त्तिविधिः निवेदनास्तत्स्नानमित्याहुर्जह्मवादिनः उपस्थानमुखं हीत्यादिमन्त्रैः तासामयां हि
 वेदनं देवाणां विद इति मन्त्रेण वक्ष्यमाणम् एव च मध्याह्नसंध्यायाः स्वतंत्राया अपि स्नानप्रयोगांतर्भावः
 अतएव लौकिकैः स्नानसंध्याकर्मणोर्नैरन्तर्येण नुष्ठानं योगियाज्ञवल्क्यः आवात्य पूर्वमन्त्रेण स्तोत्रं
 च कुशान् शुचीन् प्रागग्नेषु सुगन्धसम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितृन् पूर्ववत्तर्प्येदिति संबंधः तेन पितृतर्प्य
 णे ओंकारस्तृप्तामिति चलस्य ते मन्त्रैरुदीरतामवरइत्यादिभिः कल्पतरुकारस्तु पूर्वमन्त्रेण योज्ञवल्क्य
 पूर्वसंहितायाः आहुवाहनमन्त्रैरावात्येति संबंधमाह तदयुक्तम् योगिशालं च यत्रोक्तमिति संहितांतरा
 भिधानात् योगियाज्ञवल्क्यसंहितैव पूर्वापतः स्नानमवैव ते मन्त्रैर्यत्त्वयोक्ता पुरानयेति च ग्रंथांतरमाह
 अत्रापि पूर्वाध्याये भिधानात् किंच विश्वे देवास इत्युच्चा उग्रन्तस्त्वस्य चेति मन्त्रद्वयस्यैवाहनविनियोगान्
 मन्त्रैरिति बहुलं दुर्लभम् विश्वे देवास इत्यादि मन्त्रे स्पृष्टादिप्रकाशनसामर्थ्यमपि नास्तीत्युक्तैव व्या
 ख्यातं याकास्याजिनिरावाहनमन्त्रमाह नाभिमाने जले स्थित्वा चित्तयेदूर्ध्वमानसः आगच्छतु मे पित

रद्वमंगृह्णंस्वंपो जलिमूरावंचदेवावाहनमपिदेवावाहनमपिदेवाग्नागंत्वितिकर्तव्यम् पित्रावाहन
एवात्रमंत्रदर्शनादावात्येत्पितृत्यरनवयमः भूमौयदापोदीयंतेदातांचैवजलेस्थितः वृथातद्दी
यतेतोयंनोपतिष्ठतिकस्यचित् एतेनजलस्थोजलएवतर्पणजलंप्रक्षिपेदित्युक्तमस्थलस्थेनस्थ
लएवत्यक्तव्यमित्याहशंखः नोदकेषुनपात्रेषुनकुट्टेनैकपाणिनानोपतिष्ठतिततोयंयन्नभूमौप्रदी
यते वौधायनमतेस्थलस्थेनापितर्पणजलंजलएवप्रक्षेप्तव्यमवसाः परिधानानंतरमप्सुतर्पणवि
धानात् हरिहरस्तुजलसंमीपस्थेनतर्पणजलंजलएवप्रक्षेप्तव्यम्यदाचाद्रुतजलेनतर्पणंतदेव
स्थलेतर्पणजलप्रक्षेपः तद्विषयमेवप्रागग्रेषुसुरानित्याह तदयुक्तम् उदकेनोदकंकुर्यात्पितृभ्य-
श्चकदाचन उनीर्य्यचक्षुचौदेशेकुर्यादुदकतर्पणमिति शंखेनजलंस्थतर्पणनिवार्य्यशुचौदेशेतर्प
णमिति विधीयते नोदकेष्विति पुनरुदकनिषेधस्तीरस्थस्यापिजलप्रक्षेपेकृतइतितन्मतेस्थलस्थेन
सर्वत्रस्थचक्षुःप्रक्षेप्तव्यमिति वौधायनमतेस्थलस्थेजलप्रक्षेपेकृतइतिविकल्पएवसुमेतुः : आकाशेत

आ. द. क्षिपेद्द्वारिजलसंज्ञादक्षिणामुखः औकाशेजलेपयेव योगियाज्ञवल्क्यः यद्युद्धृतं प्रसिञ्चेत्तैतिलान्संमिश्रये-
 ४२ ज्जले श्रुतोऽपि यातुसव्येन तिलाग्राद्याविचक्षेणेः अस्मायमर्थः यद्युद्धृतोदकमादाय तर्पणं करोति
 तदा जले तिलाः प्रक्षेप्तव्याः पद्मा तुलाशयस्थः जलमादाय तदा वामहस्तेन तिलग्रहणं मरीचिः तिला
 नामप्यभावे तु सुवर्णं रजतान्वितम् तदभावे निषिंचेत्तुदभैर्मन्त्रेण वायुनः अन्नपूर्वपूर्वाभावे उत्तरे
 विधिरिति भ्रमो वाक्यांतरविरोधाच्च क्तव्यः किंतु तिलादीनां समुद्दिता नामप्यभावे एकदेशोपादानप्रद-
 र्शनमिदम् एवं च विनारूप्य सुवर्णेन विना ताम्रतिलैः खगैः विना दभैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठति इति
 शंखवचनं रूप्यादीनां सर्वेषामभावेन त्वेकदेशाभावेऽपि सौवर्णेन तु पात्रेण राजतौ दुंद्वरेण वा स्वर्णपात्रेण वा शं-
 कुनापि उदकं पितृतीर्थं स्पृशन् द्यादिति शंखाक्तं सति संभवे शंकुः कीलकः स तु सुवर्णादिनिर्मितः प्रकृतत्वा-
 त्मध्येर्दुर्गुलित्रयः करः शं कुरिति केचित् त्रींस्त्रीजलांजलीन्द्यादुच्चैरुच्चतरंततः गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलं-
 क्षिपेत् अस्यार्थः पित्रादिषट्कांजलित्रये उत्तरोत्तरवृद्धिः कर्तव्या गोशृंगमात्रमिति तृतीयांजल्पुच्चैः ॥

राम

४२

स्वनिर्देशः जलमध्यद्विपक्षे जलप्राप्तानुवादः योगियाज्ञवल्क्यः दक्षिणे पितृतीर्थे न जलं सिंचेद्यथाविधि
दक्षिणे नैव गृहीयात् पितृतीर्थं समीपतः दक्षिण कर इति शेषः मरीचिः मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रातत्र न द
र्शयेत् मुद्रातर्जन्यं गुष्टयोगेन पितृतीर्थावरोधः शंखलिखितौ नेष्टकाचिते देवपितृस्तर्पयेत् उशनानवे
ष्टितशिरानकृष्णकषायवासा देवपितृकार्यं कुर्यात् योगियाज्ञवल्क्यः सर्वर्णेभ्यो जलं देयं सर्वर्णे कदा
चनमित्रत्वादिप्रसुक्तजलदाननिषेधोऽयं प्रकरणादिर्तिनेन हलादीष्मत्तर्पणनिषेधो यदि तत्र प्रमाणम
स्ति पारस्करः ब्राह्मणेन न कर्तव्यं शूद्रस्यैवोर्ध्वदैहिकं शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशं वात्कचित् उर्ध्व
दैहिकमिति सामान्यपरिग्रहात् श्वाद्यादिपरिग्रहोऽपि पारशवो ब्राह्मणाच्छूद्रायास्त्यक्तः तेन स्वपितुः क
र्तव्यमित्यर्थः कात्यायनः ब्रह्माण्तर्पयेत्पूर्वं विष्णुरुद्रं प्रजापतिं देवांश्छंदोसिवेदानृषीन्पुत्राणां चार्यानां ध
र्मानितराचार्यां संवत्सरं सावयवदेवीं रशरसो देवानुगान्नागान्सागरान्यर्वतान्सरितो मनुष्यान्पशून् रक्षांसि
पिशुनान् सुपर्णान् भूतानि पशून्वनस्पतीन् ओषधीर्भूतग्रामं चतुर्विधम् तृप्यन्तामिंस्त्योकारपूर्वम् ततो

आ. ८ निवीतीमनुष्यान्सनकंचसनंद नंचत्ततीयंचसनातनमकपिलंचासुरिंचैवबोहुंपंचशिखंतथा ततोप
४३ सव्यं तिलमिर्चकव्यवाडंनलंसोमंयममर्यमणमग्निष्वात्तान् वर्हिषदोयमांश्वैके यमायधर्मराजायमृ
त्ववेचांसकायच वैवस्वतायकासायसर्वभूतसयायच ओदुंवरापदधायनीलायपरमैष्टिने वृकोदराय
चित्रायचिन्नगुप्तायवैनमः एकैकस्यतिलैर्मिश्रां स्त्रीस्त्रीन्दयाज्जलांजलीन् यावज्जीवकृतं पापंतत्स
णादेवनस्यतिजीवत्पित्रिकोयेतानन्यांश्चेतरः उदीरतामंगरसन्नापंतुनः ऊर्जपितृभ्योयेचेहमधुवा
ताइतिश्रुचंजपन्प्रसिंचेत्तृप्यध्वमितिभिर्नमोवद्भुत्कामातामहाचार्यगुरुशिष्यत्विक्कृत्तातिवांधवा
नतर्पितादेहाद्दुधिरंपिबन्ति पाठक्रमादेवपूर्वताप्राप्तौ पूर्वमिति क्रमाभिधानात्प्रत्येकंब्रह्मादीनांतर्पणत्वं
एवंचतृप्यतामित्योकारपूर्वमितिचप्रत्येकमभिसंबध्यतेतदुक्तंयोगियाववल्केयनान्नन्वारब्धेनस-
ब्धेनपाणिनादक्षिणेनतु तृप्यतामित्येकव्यनाम्नात्तृपणवादिना अन्वारब्धेनपश्चात्क्षेत्रेन एवंच राम
देवतर्पणं ॐ ब्रह्मातृप्यतामित्यादिरूपं बहुवचनात्स्मृतदेवतासंबंधेनवार्थाद्बहुवचनेपुराणानि ४३

तरानित्याचार्यविशेषणं सावयवइतिसंबत्सरविशेषणं साकांक्षत्वात् चतुर्विधइतिभूतग्रामविशेष
णं ततोनिवीत्यभिधानात् पूर्वमुत्सर्गसिद्धमुपवीतत्वमेव उक्तंचयोगियाज्ञवल्क्येनब्रह्मादीनुपवी
तीतुदेवतीर्थिनतर्पयेत् निवीतीकायतीर्थेनमनुष्यान्सनकादिकान्मनुष्यतर्पणमपिउंसनकस्तु
प्यतामित्येकारपूर्वमेव नृप्यतामितिसेक्तव्यमितिवाक्यस्यतदुक्तत्वात्ततोपसव्यमितिपितृधर्मोप
लक्षणमेतत्तेनातुर्ध्वदक्षिणामुखत्वमपिकव्यवाडादौदिव्यपितृतर्पणेस्वधानमइत्यादियोज्यम्॥
नमस्कारस्वधान्वितानितियाज्ञवल्क्यवचनात्पितृतर्पणेस्वधानमइतिहरिहरमतेकव्यवाडनलइत्ये
कादेवतेतिकल्पतरुकारः तत्तुकव्यवाडादयइतिगोभिलाभिधानादयुक्तम् अतएवकामधेन्वादौकव्य
वाडंनलमितिपाठः यमांश्चैकइतिमतांतरेणाभिधानादनावश्यकत्वं अतएवैकैकस्यत्यादिनायायस्य
रूपफलाभिधानम् नमइतिसर्वत्रचतुर्थ्यंतसंबंधः एतान्यमान्तेनयमतर्पणपर्यंतं जीवस्यित्के
णापिकर्तव्यम् अन्यांश्चेतरः प्रमीतपितृकः अन्यान्स्वपित्रादीनपितर्पयेदित्यर्थः जीवस्यित्कस्याः

आद पि पितामहादिर्तर्पणी पितृपातिस्य पक्षे येभ्यो वापि पितादद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदिति याज्ञवल्क्यवचनात्
४४ अत्र पित्रादितर्पणे अंजलित्रयं यमतर्पणप्रकृतत्वात् एवं चादिव्यपितृतर्पणेऽप्यंजलित्रयं तदुर्म
कत्वात् एकैकं स्येति तत्रापि संबंधात् ब्रह्मादि तर्पणे मनुष्यतर्पणे चानुवृत्तौ प्रमाणभावादेक एवांजलि-
केचिद्विष्णुपुराणकल्पे त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेदिति दर्शनात् देवतर्पणेऽप्यंजलित्रयमेवे
त्याहुस्तदयुक्तम् पितृनूमात्मा महानिति प्रतिपुरुषमभ्यसेदिति कृंदोगपरिशिष्टेषट्पुरुषमानेऽप्यु-
तिदर्शनात् एवं त्रस्त्रीतर्पणपक्षेऽप्येक एवांजलिः त्रींस्त्रीन् जालांजलीनिति यमोक्तं षट्पुरुषमात्र गोच-
रमिति बोद्धव्यं अत्र च उदीरतामवरद्वयादिमंत्रनवकस्य पित्रादि त्रिकांजलिनवके संबंधः जपनमंत्रा-
न्यथान्क्रममितियोगियाग्यवल्क्यवचनात् प्रत्येकमंजलीनां देयत्वान्मंत्राणामपि प्रत्येकं प्रकाशन-
सामर्थ्यात् सर्वत्र च सर्वान्वयेऽप्युक्तिर्विकल्पो वा स्यात् एवं चैकैकमंत्रपाठानंतरमेकैकांजलिदानं
त्रांते कर्मादिसन्निपातनियमात् अतएव जपनिति वर्तमानसामीप्यान्न तु मंत्रपाठकाले एव जलसैकः

गोत्राव्युच्चारणभावप्रसंगात् न च मंत्रात्मा कृत्वा क्यमित्यपि युक्तम् त्यागार्थकत्वात् यदाहुर्वाक्यमात्रेण
तर्पणमादौ उदीरतामित्यादि मंत्रैस्तु सेकमात्रं पाठकाल एव स्तोत्रमंत्रवदृष्टार्थमिति तन्न कर्मोत्तरकल्प
नापत्तेः मंत्रैश्च देयमुदकमिति विरोधाच्च तत्प्यध्वमिति त्रिरिति पिनादित्रयं मिलितमुद्दिश्य तत्प्यध्व
मित्यनेन वारत्रयमुदकं देयमित्यर्थः न तु पाठमात्रमेतत् अदृष्टार्थतापत्तेः प्रसिंचेदित्यन्वयाच्च माताम
हादित्रिके तु न मोवदृत्युक्ते सभिधानादेकवारमेव मंत्रमुच्चार्य तर्पणम् प्रसिंचेदिति श्रवणाज्जलसे
कमात्रं तर्पणमपि कुर्वन्ति न पितृनुद्दिश्य त्यागदूतिभ्रमो हेयः नाम गोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्फुरन्तु पूर्वश
दृष्टियोगियाज्ञवल्क्ये त्यागस्यैवावगमात् एवं च देवतर्पणे पित्याग एव तुल्यतया निर्देशात् कात्यायनानुक्त
मपि देवतर्पणमुत्तुष्य तर्पणयोर्मध्ये ऋष्यंतरोक्तमरीच्यादितर्पणमपि कुर्वन्ति युक्तञ्चेतत् दे
वर्षिषि स्तुतर्पणमिति प्रागुक्तत्वात् अतएव योगियाज्ञवल्क्यकल्पात्स्मृतिमहार्णवलिरिव तं मरीच्या
दितर्पणं पद्मपुराणादुरिहरेणोक्तम् कामधेनौ योगियाज्ञवल्क्यवचनमेव लिखितं तथा षट्पुरुष-

आनृ वषण्णन्तरं तेनैव यस्तर्पणीन् पितृतर्पणीन्मातृतः पत्न्यश्च पितृतर्पणमिति गोमिलवचनान्बोध
 ४५ यनेनापि तर्पणान्तरं मातृतर्पणं ततो मातामह तर्पणं ततो मातामह्यादितर्पणमुक्तं शंखः स्नातः कृत
 जपेन तर्पणं सुखश्च दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् अथ कृतापसव्यो दक्षिणा मुखे अंतर्जनुः पि
 तृतर्पणं पितृभ्यां यथा आहुं यथा प्रकाशमुदकं दद्यात् पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय माने पितामहे
 प्रपितामहे अस्मात्पुरुषास्तितृ पक्षे यावतां नाम जानीयात् पितृपक्षाणां मुदकतर्पणं कृत्वा गुरुपां कु
 र्यात् मातृपक्षाणां कृत्वा संघंधिवांधवानां कुर्यात् तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् अंतर्जनुर्मध्यक्तकरः उद
 ङ्गुरवश्चेति चकारात् आहुः सुखतापि मनुशातातपयोगिया ज्वलक्याः यदेषः तर्पयत्यभिः पितृं स्नात्वा
 द्विजोत्तमः तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं पद्मपुराणे ब्रह्माणंतर्पयत्यूर्वे विष्णुरुद्रं प्रजापतिं देवाय
 स्वास्त्यानागां गंधर्वां शरसोः सुराः ऋताः सर्पाः सुपर्णाश्च त्रैलोक्यं भक्ताः खगाः विद्याधरा जलाधारास्त
 थैवाकाशगामिनः निराधाराश्च ये जीवाः यापेधर्मे रताश्च ये तेषामाप्यानायेत द्वीयते सलिलं मया कृ

तोपवीतीदेवेभ्योनिवीतीतुभवेत्ततः मनुष्यास्तर्पयेद्द्रव्याऋषिपुत्रानृषींस्ततसनकश्चसनंदनश्चतृती
यश्चसनातनः कपिलश्चासुरिश्चैववोदुः पंचशिरस्त्वथामर्षेतेतृप्तिमायांतुमदत्तेनांबुनासदा मरीचिमं
त्र्यंगिरसौपुलस्त्यं पुलहं ऋतुं प्रचेतसंवसिष्टं च भृगुं नारदमेव च देवान्ब्रह्म ऋषीन् सर्वास्तर्पयेदक्षतो
दकैः अ पसव्यंततः कृत्वा सव्यं जानुचभूतले अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या नृ विष्यंतस्तथोष्म यान् सुकालि
नोवर्हिषदस्तथा चैवाज्ययान्युनः तर्पयेच्च पितृन् भक्त्या सतिलोदकचंदनैः दर्भपाणिस्तुविधिनाप्रे
तान्त्वास्तर्पयेत्ततः पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि संतर्प्य भक्त्या विधिवदिमं श्रेष्ठाकमुदीरयन्
येवांधवान्प्रवांधवायेऽन्यजन्मनिवांधवाः तेतृप्तिमस्विजायांतुयश्चास्मत्तोभिवांरुतिअन्नहरिहरः देवा
दीनां ओदोवास्तर्प्यंतामित्यादिवाक्येन तर्पणं तेषामाप्यानायैतदितितद्भ्यानमात्रंतदयुक्तं श्रुतवाक्यं वि
हायवाक्यांतरकल्पनायाश्चायुक्तत्वात् तस्माद्यन्नब्रह्माणमित्यादौ वाक्यं न श्रुतं तन्नैवयोगियातुवल्क्य
वाक्यायुक्तवाक्यपरिग्रहः निवीतीचभवेत्तत इति श्रवणादृष्टितर्पणे निवीतित्वन्नमोहेयः निवीतस्पम

आ-८ तुष्यधर्मतयातन्नतन्नाभिधानात्केचित्तु अथनिवीती ऋषींस्तर्पयामीतिवैधायनदर्शनान्मरीच्यादितर्पणे-
 ४६ निवीतित्वमेषां अक्षतोदकैरित्यत्राक्षतपदंयवपदं यवाद्रिस्तर्पयेद्देवानितिपरिशिष्टदर्शनात् अत्र
 ब्रह्मादिचतुष्टयं ओंकारादिनात्प्यतामित्यंतेननाम्नादेवादीनूदेवायक्षादस्यादिनादीयतेसलिलंमयेत्यंते
 नेउपवीती ततोनिवीतीसनकादीन्सनकश्चेत्यादिनासदेत्यंतेनततउपवीतीमरीच्यादीनूदशन्ऋषी
 नू ओंमरीचिस्तप्यतामित्यादिनामांतेनएतान्सर्वान्यवमिश्रितजलैःततःप्राचीनावीती अग्निष्वात्तादीनू
 सप्तदिव्यपितृगणान् ओं अग्निष्वात्तास्तप्यतामिदंतिलोदकंतेभ्यःस्वधानमद्रुतिरूपेणओंअद्यामुक्
 मोत्रःपिताअमुकशर्मात्तप्यतामिदंजलंतस्मेस्वधादस्यादिवाक्यैःषट्पुरुषान् ओंअद्यामुक्गोत्रामाता
 अमुकदेवीत्तप्यतामिजलंतस्मेस्वधादस्यादिवाक्यैस्तेषांस्त्रियस्तर्पयित्वायेवांधंवाइत्यादिश्लोकेनावसा
 नांजलिंदद्यादितिप्रयोगः अथकातीयतर्पणप्रयोगःओंब्रह्मात्तप्यतां ओंविष्णुस्तप्यतां ओरुद्रस्तप्यताम्
 ओंप्रजापतिस्तप्यतां ओंदेवास्तप्यतां ओंकुंदांसित्तप्यतां ओंवेदास्तप्यतां ओंभूषयस्तप्यतां ओंपुराणाचार्या

स्त्वप्यंतां ओं गंधर्वीस्त्वप्यंतां ओं इतराचार्यास्त्वप्यंतां ओं संवत्सरः सावयवस्त्वप्यताम् ओं देव्यस्त्वप्यंतां ओं अप्स
रसस्त्वप्यंतां ओं देवानुगास्त्वप्यंतां ओं नगास्त्वप्यंतां ओं सागरास्त्वप्यंतां ओं पर्वतास्त्वप्यंतां ओं सरितस्त्वप्यंतां
ओं अश्वरसस्त्वप्यंतां ओं यक्षास्त्वप्यंतां ओं रक्षांसि त्वप्यंतां ओं पिशाचास्त्वप्यंतां ओं सुपर्णास्त्वप्यंतां ओं भूतानि त्वप्यं
ताम् ॥ ओं पशवस्त्वप्यंताम् ओं वनस्पतयस्त्वप्यंतां ओं ओषधयस्त्वप्यंतां ओं भूतग्राम्यश्चतुर्विधस्त्वप्यंतां इत्यु
पवीति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा देवर्तिर्थवर्तिना यवोदके मोदके नैव वा तर्पयेत् तत ओं मरीचिस्त्वप्यंताम् ओं
अग्निस्त्वप्यंताम् ओं अंगिरास्त्वप्यताम् ओं पुलस्त्यस्त्वप्यतां ओं पुलहस्त्वप्यताम् ओं क्रतुस्त्वप्यताम् ओं प्रचेतास्त्व
प्यताम् ओं वशिष्ठस्त्वप्यताम् ओं भृगुस्त्वप्यताम् ओं नारदस्त्वप्यताम् इति ऋषीन् दैववत् तत ओं सनकस्त्वप्य
ताम् ओं सनन्दनस्त्वप्यताम् ओं सनातनस्त्वप्यतां ओं कपिलस्त्वप्यतां ओं आसुरिस्त्वप्यतां ओं वोढुस्त्वप्यताम् ओं
पंचशिषस्त्वप्यतामिति मनुष्यान् निवीतीकायतीर्थेनेति विशेषः ततोपसव्यं ओं कव्यवाडनस्त्वप्यतामिदंति

आद लोदकं तस्मै स्वधानमः ॐ नलस्तप्यतामिदं तिलोदकं तस्मै स्वधानमः ॐ सोमस्तप्यतामिदं तिलो० ॐ यम
 ४७ स्तप्यतामिदं तिलोदकं० ॐ अर्पमातप्यतामिदं तिलोदकं० ॐ अग्निष्वात्तास्तप्यतामिदं तिलोवकं० ॐ
 सोमपास्तप्यतामिदं तिलोदकं तेभ्यः स्वधानमः ॐ वर्हिषदस्तप्यतामिदं तिलोदकं तेभ्यः स्वधानमः ॥ इति
 दिव्यपितृन्प्राचीनावीतिदक्षिणामुखः पातितवामजानुः सतिलजह्नां जलित्रयेण पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
 तत्त ॐ यमाय नमः ॐ धर्मराजाय नमः ॐ मृत्यवे नमः ॐ अंतकाय नमः ॐ वैवस्वताय नमः ॐ कालाय नमः
 ॐ सर्वभूतक्षयाय नमः ॐ उद्वेराय नमः ॐ दध्राय नमः ॐ नीलाय नमः ॐ परमैष्टिने नमः ॐ वृकोदराय नमः
 ॐ चित्राय नमः ॐ चित्रगुप्ताय नमः इति चतुर्दशयमान्प्रत्येकं सतिलं जलित्रयेण तर्पयेत् ॐ आगच्छंतु मे पित
 र्द्वमंगृहं त्वयो जलिमिति पितृनावाह्य ॐ उदीरतामवर उत्तरासुतमध्यमः पितरः सोम्यासुः असुं य
 ईषुरष्टकाभृतज्ञास्तेनो वंतु पितरो हेवेषु ॐ अय्या मुकगोत्रः पिता मुकशर्मा तम्यतामिदं जलं सतिलं सस्मै
 स्वधेति मंत्रेण वाक्येन च प्रथमं जलिं पित्रे दद्यात् ॐ अंगिरसोनः पितरो न वग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासुः

तेषां वयं सुमती यज्ञिया नामपि भद्रे सोमनसे स्याम इति मंत्रेण वाक्येन च द्वितीयां जलिं दद्यात् ॐ आयंतु नः पितरः
सोम्या सोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः अस्मिन्यज्ञे स्वधायामदंतो धिब्रुवंतु ते वंस्वस्मान् इति मंत्रेण वाक्येन च तृ
तीयां जलिं पित्रे दद्यात् ॐ ऊर्जं वहंती रमृतं घृतं पयः क्रीलां षरि श्रुतं स्वधा स्य तर्पय तमे पितृ नं ॐ आय्या मु
कगोत्रः पितामहोऽमुकशर्मात्प्यतामिदं जलं सतिलं सस्मै स्वधा इति पितामहाय प्रथमां जलिं दद्यात् ॐ पितृ
भ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः अ
क्षन् पितरो मीमदंत पितरो तीक्ष्णं स पितरः सुंधध्वं मिति मंत्रेण वाक्येन च द्वितीयां जलिं ॐ ये चेह पितरो ये
च नेह यं भ्यविद्यया उचन प्रविद्य त्वं वैत्ययति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व इति मंत्रेण वाक्ये
न च तृतीयां जलिं ॐ मधुवाता ऋताय ते मधुक्षरं तिसिंधवः माध्वीर्नः संत्वोषधीः ॐ अद्या मुकगोत्रः प्र
पितामहोऽमुकशर्मात्प्यतामिदं जलं सतिलं सस्मै स्वधा इति मंत्रेण वाक्येन च प्रपितामहाय प्रथमां जलिं
दद्यात् ॐ मधुनक्तु मुतोष सोमधुमस्यार्थि व्रथं रजः मधुय्योरस्तु नः पिता इति मंत्रेण वाक्येन च द्वितीयां जलिं

आ.द
४८

ॐ मधुमान्नोवनस्पतिर्गन्धर्वा अस्तु सूर्यः माध्वी गौवो भवंतु न इति मंत्रेण वाक्येन च तृतीयांजलिं प्रपिता महायद
व्यात् तत् ॐ तृष्य च तृष्य ध्वं तृष्य ध्वमिति पित्रादिभ्योऽजलित्रयं दद्यात् ॐ नमो वः पितरो रसायनमो वः पितरः
शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधा येन मो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः
पितरो नमो वः गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्मे तद्दः पितरो वास इति मंत्रं पठित्वा ॐ अय्या मुक गोत्रो माता
महोऽमुक शर्मो तृष्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधा इति माता महायांजलित्रयं दद्यात् एवं प्रमाता महायद्वद्
प्रमाता महाय च तत् ॐ अय्य अमुक गोत्रा माता अमुक देवी तृष्यतामिदं जलं सतिलं तस्मै स्वधेति मातरं एव
मेव पितामही प्रपितामही मातामही प्रमातामही वृद्ध प्रमातामही स्तर्पेत् तत् आचार्यदीनाम गोत्रस्वधा कुरैस्त
र्पयेत् विष्णुपुराणे इदं चापि जपेदं बुद्धदात्मोक्त्या नृप उ पकाराय भूतानां कृते देवादितर्पणः देवासुरास्तथा
यस्मान्नागा गंधर्वा राक्षसाः पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डा स्तरवः खगाः जले च राभूनि लयावाध्याधाराश्च जंत
वः प्रीतिमेते प्रयांत्वा शुभदत्तेनां वुना खिलाः ॐ नरकेषु समस्तेषु यातना सुचये स्थिताः तेषां माप्साय नाथैत।

राम
४८

दीपते सलिलं मया ओं ये वा धवा अवा धवा ये न्ये जन्म निवां धवा ते त प्र म खिला यां तु यश्वा स्मा तौ भि कां छति इदं
 च काम्य तर्पण मे भिरे व श्लो के देव विधि ना कर्त्तव्यम् अथ व शिष्टः स्नान स्या द्यां तु दातव्या मृद स्निग्धो मिश्र द्रव्ये
 इति परा शरः जल मध्ये तु यः कश्चिद् विजाति ज्ञान दुर्वलः निःपीडयति तद्दूस्मं स्नानं तस्य दृशा भवेत् योगि याश्च व
 ल्क्यः अन्न प्रकर वत्त स्यान्न पसे वान पीडनम् पीडयित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात्सु विस्तरं अन्न प्रकस्वत् म्यादौ
 छिष्ट समीपान्न विकार वत् तेन दर्शयामुखत्वादि असंस्थं ज्ञेयं तत्तुल्योऽप्युद्देश्यत्वं च तथा च गोभिल यो मेनः ये मे
 वास्मत्कुले ता अपुत्रा गोत्रिणे मृताः सेत्तव्यं तु मया दर्शयामि नः पीडनोदक मिति पीडयित्वे त्यादिना दर्शनेन प
 न्नोद्गो विषयः कात्यायन हि मि नभि र्धनात् गोभिल संवादात् इति हरस्तु वाजसने पिनां जपानंतरं मे वै तदनु
 शानेनैवाजयी पूयशोणित मित्यस्यापि सिद्धि माह अथ तर्पणे सत्कर्म तत्र विष्णु पुराणे आचम्य च ते तौ दद्यात्स
 र्वाय सलिलां जलिम् नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णु ते जसे जगत्स विन्ने शुचये नमस्ते कर्मदायिने कात्याय
 नः निःपीड्या वस्त्रमाचम्य त्राक्ष वैष्णव रोद्र सा विज्र मेन वारुणोस्तस्त्रिंशै रर्चयेत् ओं अट्टममस्य ह ॐ स इत्युपस्था

आन
४९

यप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यादेशश्च देवताश्च ब्रह्माग्नि एथिव्योषधिवाग्वाचस्यतिविष्णुमहज्योः ज्योः पांपतये
वरुणायनमः इति सर्वत्र संवर्चसेति सुखं विमृशेदृचा गातुविद इति विसर्जयेदेषः स्नानविधिः तल्लीगैर्ब्रह्मा।
प्रकाशकैरर्चयेदिति ब्रह्मादीनि ति शेषे एषा च पूजा पुष्पैस्त्वं तथा च योगियाज्ञवल्क्यः ध्यात्वा प्रणवपूर्वतु दे
वतंसु समाहितः नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु एथक् एथक् कृत्वा यनेनाप्यादौ सुमनस आहृत्येति स्वर्यं जलि
दानार्थमेतत्पूजार्थं च पुष्पोपादानमुक्तम् आवाहनमित्यतितु पुष्पा प्रकारांतरं योगियाज्ञवल्क्यमते एवं सा
वित्रैर्मन्त्रैर्वारुणैरिति सावित्रादि मन्त्रवद्वत्वं तन्मत एव प्राच्ययनेन ब्रह्मादीनां समासेनोक्तत्वात् एकैकपरत्वे
पिवद्वत्त्वापत्तेः दिशश्चेति चक्राय नमस्कृत्येति पूर्वत्रापि संवर्धयते देवतादिशमेवाऽत्र केचित् श्रुतदिगादिशब्द
मनादृत्य प्राच्यादिपदेन दिङ् नमस्कारं इंद्रादिपदेन दिग् देवतानमस्कारं कुर्वेति ब्राह्माग्नीत्यादौ समासनिर्दि
ष्टेपि एथक् नमस्कार्यत्वं नम इति सर्वत्राप्युपसंहारात् विष्णुमहज्य इतितु मिलितस्येव नमस्कार्यत्वम्॥
अज्य इति एथगुपादानात् एष स्नानविधिरित्युपसंहारः एतत्पर्यंतं स्नानप्रयोगानुवृत्तेर्ज्ञापनार्थमेतच्च प्रागेव

प्रयंचितम् अन्नपूजादिप्रकारः ओं ब्रह्मयज्ञानं प्रथमपुरस्ताद्वसामतः सुरुचोवेन आवः सव ध्यातुं प्रमा अस्य
विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ओं ब्रह्मणेनमः ओं इदं विष्णुर्विचक्रे नेत्रे धानिदधे पदं समूहं स्य पादौ सुरै
ओ विष्णवेनमः ओं नमस्ते रुद्रमन्यव उतो तद्वेषवेनमः वाह ध्यातुं तेनमः ओं रुद्राय नमः ओं आकं स्मेन रजसावर्त
मानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च हिरण्यमेन सवितारथेनावेतो याति भुवनानि पश्यन् ओं सवित्रेनमः ओं मित्रस्य चर्षि
धृतो वो देवस्य सांनसि प्युम्नं विनश्चस्तमम् ओं मित्राय नमः ओं इन्द्रं मेवरुणं भुधी हवमद्या च मृडय त्वामवस्युरा
चके ओं वरुणाय नमः इति ब्रह्मादीनां पूज्याख्याय ओं अहश्च मेरुः ओं विश्वे विरश्म योजनान् अनु भ्राजंतो अग्नयो य
था ओं हर्षः शुचिर्बहसुर्गता ससद्देता वेदिषदतिथिर्दुरा सत नृषद्वर सदत्त सद्यो मसदब्जा गोजा न्नत
जा अद्रिजा न्नरत्तं च हृदित्वाभ्यां सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य आदित्याय नमः इत्यादित्यं नमस्कृत्य ओदिगभ्यो नमः
ओं दिग्देवताभ्यो नमः ओं ब्रह्मणेनमः ओं अग्नये नमः ओं ऐश्वर्ये नमः ओं ओषधिभ्यो नमः ओं वाचस्पतये नमः वि
ष्णवे नमः महर्भ्यो नमः अर्ज्यो नमः आपां पर्वण्ये नमः वरुणाय नम इति नमस्कृत्य ओं संवर्चसाय यसा संत नूभि

भा. द.
५०

रगन्महिमनसा स शं शिवेन त्वया सुदृष्टा विदधातु यो नु मा हृत न्वो पद्विलिखं इति जपं सजलकरद्वयेन मुखं संस्पृ-
श्य ओं देवा गा तु विदो मा तुर्वित्वा गा तु मित मनसस्पत इमं देवा य सु ॐ स्वाहा वा ते धा इति विसर्जयेत् अथ योगिया-
ज्ञवल्क्यः प्रक्षाल्य तीरदेशं तु गत्वा स्वधर्ममाचरेत् गत्वा गृहमिति शेषः तथा संस्त्रवादिष्वथ च म्यसो प्रा नत्को स्य
संस्पृशन् आगतः सो दक्षान् यज्ञेन मृत्निरेव सः तेनोदकेन कक्षी प्रोक्ष्या च म्य तथा गृहे ततः कर्माणि कुर्वीत
नित्यं वैयानिका निच पात्रादि रक्षितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिनिरिति विप्रोक्षणं कुर्याद्वस्त्रनिःपीडनेन च सौवर्णे राज-
तंताम्रं मुखं पात्रं प्रकीर्तितं तदेवावे स्मृतं पात्रं श्रवते यज्ञोपनिषत् शशातपः वह्निर्नद्यादिष्व्याचां तः साद-
कः किंचिदस्पृशन् रथ्यागतोऽपि यज्ञेन मृत्निरेव हि मानवः तथा साधो वस्त्रेकदेशेन मृद्ध्यर्थमम आहरेत् यथा
नीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु पद्मपुराणे आचम्य विधिषु सम्यगा लिखेत्पद्ममग्रतः अक्षतादिः स पुण्याभिः
सतिलारू णच दनैः अर्घ्याये प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्तनैः नमोस्तु विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मचारिणे सहस्रर-
श्मये नित्यं नमस्ते सर्व तेजसे नमस्ते रुद्रवपुणे नमस्ते भक्तवत्सल पद्मनाभ नमस्ते स्तु कुंडलांगद भूषणम् नम

राम
५०

स्ते सर्वलोकेशमुपानामपिबुध्यसे सुकृतंदुःकृतंचैव सर्वेषु श्यसि सर्वदा सर्वदेवनस्तेस्तु प्रसीदः ॥ मभास्कर दि
वाकरनमस्तेस्तु प्रमाकरनमोस्तुस्ते एव रविं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणाम् द्विजं गां कांचनं शुश्रूततो वि
ष्णु गृहं ब्रजेत् आश्रयस्थं ततः पूज्य प्रतिमां चापि पूजयेत् अक्षतमन्नतंडुलाः सूर्यार्चने रतया दर्शनात् अर्घ्य
पाये दातव्ये इति शेषः आश्रयस्थं जलस्थम् अथ देवपूजा नत्र विष्णुपुराणे सूर्यजलिमुक्त्वा ततो गृहार्चनं कु
र्यादभीष्टसुरपूजनम् जलाभिषेकं पुष्पाणां धूपदेश्वदिह नम आदिपदेन गंधदीपनैवेद्यग्रहणम् यमः देव
माल्यापनयनं देवागारसमूहं नमस्कृत्य पनं सर्वदेवानां गोमूत्रं मंस्मृतम् ब्रह्मपुराणे देवानां प्रतिमां यत्र च
ताभ्यंगक्षमा भवेत् पुष्पाणि सौंदर्यानि श्रद्धया पंचविंशतिः विशेषतः पलशतं स्नानं देयं च सर्वदा द्वे सहस्रे प
लानां तु महास्नाने च सख्यया दानव्यपेन सर्वासु दिक्षु निमित्तं च तत्तम् ब्रह्मांगलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्र
दीयते रुद्रांगलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्तत्क्षणात् शिषेभ्योऽप्यथ देवेभ्यो यत्तदीनेषु निक्षिपेत् विप्रेभ्यस्त्वथ
तदेयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् वैष्णवं सात्वतं भृशं भस्मागेभ्यश्च शोभवत् सौरं मगेभ्यः शाकेभ्यस्त्राणिनेप

आ ५९

निवेदितम् स्त्रीभ्यश्चादेषमात्तम्योयत्तुकिं निवेदितम् भूतैर्नपिशाचेभ्योयत्तुदीनेषु निक्षिपेत् प्रतिमैत्सुप
लक्षणमूतेनलिंगेपिद्वयमेवाभ्यंगादिद्रव्यसंख्या यद्यपि द्रव्यं प्रकृतं प्रकृततथापिदुग्धादिस्नानेपीयमेव
वस्थाएतच्च भविष्यपुराणे तत्र ब्रह्मांगलनमित्यादिनास्नानं कृतादिप्रविपत्तिः विप्रेभ्यस्त्वथेत्यादिना दत्त
नैवेद्यादिप्रतिपत्तिः सात्वतो ब्राह्मणैः स्यादीत्यधिकृत्य पञ्च सात्वतो नाम विष्णोरायतनानि च पूजयत्या
ज्ञयाराज्ञोपदि स्यात्संयतेन्द्रिय इति ब्रह्मपुराणे वदन्ति तत्रोपनेवद्वाय एतत्तुतिथि कृत्यादौ यत्र बुद्धिपूजा वि
हिता तत्परमिदम् मात्तम्य इति देवीमात्रोपलक्षणम् पूजायां माह शतातपः भूमावप्सु तथा गौ च दिवि सूर्ये च
देवता तथा अप्सु देवामनुष्मार्णादिविदेवामनीषिणां कार्पण्यलोषेषु मूर्खीणां मुक्तस्यात्मनि देवताः व्योम
सूर्यपूजायामूलिगं शिवपूजायां प्रतिमा सर्वदेवानामिति स्थानात्तरोक्तं देवीपुराणे शुचिवस्त्रधरः प्राज्ञो भो
नीध्याने परायणः गतकामभयदंष्ट्रोरोगमात्सर्यवर्जितः आत्मनः पूजयित्वा तु स्रगंधसितवाससाः सुमुहूर्ते ज्येष्ठदेवान्स्व
कीयासनसंस्थितान् आहूय चार्चपाद्यादिहेमपात्रेण दत्वा दद्यात् रक्तविल्वाक्षतैः पथ्यैर्दधिदूर्वाकशैस्त्रिलैः सामा

राम ५९

न्यः सर्वादेवानामर्घ्यं परिकीर्तितः अभावाद्धिदूर्वादेर्मानसं वा प्रकल्पयेत् सुमूहर्त्त इति विहितपूर्वाह्नादिका
लपरमरक्तंकुंकुममिदिकल्पतरुकारः अक्षतानामतंडुजाः सूर्यविष्णुशिवदुर्गाणां सामान्वतः पंचोपचारः च
दनागुरुकर्पूरकुंकुमान्यनुलेपने पुष्पाणि गिरिवनस्ववाटिकासंज्ञवानिसुगंधीनि स्वयं विकसितानि केशकीट
हितानि अपर्युषितानि स्वयं मपितानि अखंडानि आर्द्राणि च प्रोक्षतानि पत्राण्यपीदृशानि निर्गंधीन्यपीति
विशेषः धूपैर्गुगुलुः सघृतः केवलौ वा कृष्णागुरुर्वादी येषु तैलं नैवेद्ये भक्ष्यं भोज्यं कंदमूलफलम्बपानका
दीनि फलपक्वमक्षयितं कृम्यषिदं पक्वान्नं वैश्वदेवायै मग्नमुद्धृत्य दातव्यम् प्रतिदेवस्नानादिविशेषः पं
चोपचारविशेषश्च जपस्तुतिप्रदक्षिणप्रणामविसर्जनविशेषाश्च विस्तरतया न लिखिताः इदानीं निषे
धास्तन्नरसिंहपुराणेशं तनुं प्रति नारदवाक्यं अतः प्रभृतिनिर्माल्यं मालं घयमहियते नरसिंहस्य देवस्य
अन्येषां च दिवौकसाम् भवष्यपुराणेषु यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनं भास्करस्य च तथा कार्यं प्रयेत् न लंघितं त्यज्य
भावहंता मिश्रं नरकं कर्तुं लंघयेत्तः स गैर्वम देवीपुराणे वस्वंगुलि विहीनं तु न पानं कारयेत्कचित् नृकचिदि

आ :
५९

निवेदितम् स्त्रीभ्यश्चादेषमात्तम्योश्च कुं निवेदितम् भूतप्रेतपिशाचेभ्योयत्तु दीनेषु निक्षिपेत् प्रतिमैत्सुप
लक्षणमूतेन लिङ्गेपि द्रव्यमेवाभ्यङ्गादिद्रव्यसंख्या यद्यपि द्रव्यं प्रकृतं प्रकृतं तथापि दुग्धादिस्नात्रेपीयमेव
वस्था एतच्च भविष्यपुराणे तत्र ब्रह्मांगलग्नमित्यादिना स्नात्वा यत्नादिप्रतिपत्तिः विप्रेभ्यस्त्वथेत्यादिना दत्त
नैवेद्यादिप्रतिपत्तिः सात्वतो ब्राह्मणैः स्यादीत्यधिकृत्य पञ्च सात्वतो नाम विष्णोरायतनानि च पूजयत्या
स्तया गङ्गापदिस्यात्संयतेन्द्रिये दत्ते ब्रह्मपुराणे वदर्शितं तत्रैव बुद्ध्या एतत्तुतिथि कृत्या दौ यत्र बुद्ध्या वि
हिता तत्परमिदम् मात्तम्यद्विदेवी मानोपलक्षणम् पूजाया माह शातातपः भूमावप्सु तथा गौ च दिवि सूर्ये च
देवता तथा अप्सु देवामनुष्मार्णादिविदेवामनीषिणां काष्ठलोष्टेषु मूर्खाणां मुक्तस्यात्मनि देवताः व्योम
सूर्यपूजायामलिङ्गं शिवपूजायां प्रतिमा सर्वदेवानामिति स्थानां तरोक्तम् देवीपुराणे शुचिवस्त्रधरः प्राज्ञो मो
नीध्यानपरायणः गतकामभयद्वंद्वोरोगमात्सर्यवर्जितः आत्मानं पूजयित्वा तु स्रग्गंधसितवाससाः सुमुहूर्ते जजेद्देवान्स्व
कीयासनसंस्थितान् आहूय चार्चयद्यादिहे मपात्रेण दापयेत् रक्तविल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः सामा

राम
५९

न्यः सर्वादेवानामर्घ्यं परिकीर्तितः अभावाद्दधिदूर्वादेर्मनसंवाप्रकल्पयेत् सुमूहर्त्त इति विहितपूर्वान्हादिका
लपरमरक्तंकुंकुममितिकल्पतरुकारः अक्षतानामतंडुलाः सूर्यविष्णुशिवदुर्गाणां सामान्वतः पंचोपचारः चं
दनायुक्तकूर्पूरकुंकुमान्यनुलेपने पुष्पाणि गिरिवनस्ववाटिकासंभवानि सुगंधीनि स्वयं विकसितानि केशकीट
हितानि अपर्युषितानि स्वयमभितितानि अखंडानि आर्द्राणि च प्रोक्षतानि पत्राण्यपीदृशानि निर्गंधीन्यपीति
विशेषः धूपैर्गुगुलुः सघृतः केवलं वा कृष्णगुरुर्वादी येषु मत्तैलं नैवेद्येभ्यो भोज्यकंदमूलफलान्नपानका
दीनि फलपक्वमक्वयितं कृम्यविह्वं पक्वान्नं वैश्वदेवाय मग्नमुद्धृत्य दातव्यम् प्रतिदेवस्नानादिविशेषः पंचोपचारविशेषश्च जपस्तुतिप्रदक्षिणप्रणामविसर्जनविशेषाश्च विस्तरतया न लिखिताः इदानीं निषे
धास्तन्नरसिंहपुराणेशं तनुं प्रति नारदवाक्यं अतः प्रभृतिनिर्माल्यं मालं घयमहियते नरसिंहस्य देवस्य
अन्येषां च दिवौकसाम् भवष्यपुराणे यथानलं घयेत्कश्चित्स्त्रपनं भास्करस्य च तथा कार्यं प्रयेत्ते नलं धितं त्यक्तु
भावहं तामिश्रं नरकं कर्तुं लंघयेत्तः सरोरुवम् देवीपुराणे वस्वंगुलिविहीनं तु न पान्नं कारयेत्कश्चित् नृकश्चिदि

आ०६५ तिस्रानादौ निषेधः वौधायनः परिहितमधिरूढमप्रक्षालितं प्रावरणं मललुलितं मनुष्यसंगतं तद्देवतायेन सं
 ५२ पूज्यात् लघुहारीतः स्नानं कृत्वा तु ये केचिन्युष्मन् गृहंति वै हिजाः देवतास्तन्न गृहंति भस्मी भवति दारुवत्त देवी
 पुण्ये शिवे विवर्जयेत्कुंदमुन्मत्तचहरेस्तथा देवीनामर्कमंदारोसूर्यस्य तगरं तथा दुर्गायामर्कमंदारयोर्विहि
 तत्वा देवीपदं तदितरपरस्मै सूर्यस्यान्नतगरप्रतिषेधात् कुब्रकस्तगरश्चेति भविष्यपुराणीयो विधिः केव
 लविहिताभावे एव मन्यत्रापि केवलविहिताभावे विहितनिषेधोपादानम् भविष्यपुराणे कृष्णलोन्मत्तकं का
 ची तथा च गिरिकर्णिकानकं टकारिका पुष्पतथान्यद्रंध्रवर्जितम् न चाम्नातकजैः पुष्पैरर्चयेत् दिवाकरः कृ
 ष्णलाकरं जनीति प्रसिद्धा कांची च राही गिरिकर्णिका अपमजिता कंटकारिका विहितापि विष्णुपुजायाम् ॥
 वामनुपुराणे सुरभीणितथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकी मूकं तक्षकं च पकैरिति नरसिंहपुपाणीयो विधिः
 काम्यपूजायां नरसिंहमूर्त्तौ वा शिवपूजायां भविष्यपुराणे केतकी चातिमुक्तश्च कुंदो यूथी मंदंतिका शरीषसर्ज
 वंधूककुसमानि विवर्जयेत् अंकोलपत्रकुसमं करैर्जेंद्रलुरुन्धवं विभीतकानि धन्वानि कुसुमानि विव

र्जयेत् निर्गन्धीन्यग्रगन्धीनिकुसुमानिविवर्जयेत् गन्धहीनमपि ग्रास्यपवित्रं यत्कुशदिकं अतिमुक्तो माधवी
लता मेदंतिका पूष्पनुकारी पुष्पद्वन्द्वतरः सिंदुवारः तथा नसल्लकी जनासोटं नशुक्ला गुरुसंभवम् दद्यादका
यधर्मत्मा धूपमाराधनोद्यतः अक्षोठं गिरिजपीलुप्रभवम् तथा सूर्यादीयाधिकारेतां श्वदत्त्वा नही सेतन तैल
पस्विर्जतान् कुर्वीति दीपहर्ता च मूषको धश्च जायते विष्णुः मनक्तं गृहीते नोदकेन देवकार्यं कुर्यात् चंदनं कुं
कुमा गुरुकर्पूरमृगमदजातीफलवर्जमनुलेपनं न दद्यात् न वा सोनीलं रक्तं न मणि सुवर्णयोः प्रतिरूपमल
करणं नोग्रगन्धपुष्पं नागं धिनकं ठकिजं कंठकिजमप्रिशुक्लं सुगंधियत्तदद्यात् न रक्तं दद्यात् रक्तमपि कुं कुमं ज
लजदद्यात् न धूपार्थं जीवजातं न घृततैलं विना किंच न दीपार्थं नाभक्ष्यं नैवोद्यार्थं भक्ष्येष्वपि अजामहिषीक्षीरं
पंचनखमत्स्यवरमांसानि च प्रयतः स नूशुचिर्भूत्वा तत्सर्वमेव निवेदयेत् तन्मनाः सुमना भूत्वा तुरागक्रोध
विर्जितः कुंकुमं जालजं चेति विहितं रक्तपुष्पोपलक्षणं तेन नृप्यंतरोक्तान्यपि शमीकुशपलाशाशोककर
वीरपाटलपारिभद्रपुष्पाणि देयानि एतेष्वनिषेधाविष्णुपूजामुपक्रम्य विष्णुतादृशतैव निबन्धकर्त्तव्यम्

लिखिताः अत्राहुर्देवकार्यमितिसामान्यवचनात्सर्वविषयत्वं न च देवपदं विष्णुपरं संकोचापत्तेः प्रकरणादेव विष्णु
प्राप्तेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च तस्मात्पूर्वाध्यायेनैव विष्णुपूजा कथनं न रक्तमित्यध्यायांतरं सामान्यविषयमिति कालिका
पुराणे शिवं भास्करमग्निं च केशवं कौशकीमपि चैतसानर्चयन्त्यातिदेवलोकाद्यधोगतिं कौशिकीदुर्गाभविष्य
पुराणे सदायजंति यज्ञेन सदादानंदं दंति च सदा च वायुमक्षास्ते नित्यं येर्चंति मास्करं नरसिंहपुराणे यस्तु पूज
यते नित्यं नरसिंहसुरेश्वरम् सस्वर्गमोक्षभागी स्यान्नात्र कार्या विचारणा अविष्यपुराणे नहिलिंगात्परं किं
चित्सारायमभ्यधिकं क्वचित् इति विज्ञाय यत्नेन पूजनीयः सदा शिवः तथा दुर्गा च नरतो नित्यं महापातकं स
भवौ ह्येषेर्न लिष्यते वीरपद्मपद्ममिवाभ्यसा अत्र चक्रमानमिधानेपि सूर्यपूजा प्राथम्यमाचारात् सूर्यार्घ्यं
प्राथम्यं तु विष्णुपुराणे पद्मपुराणयोर्व्यक्तमेव नरसिंहपुराणे ब्रह्मयज्ञानंतरमुक्तं ततोर्ध्वमानवेदद्यात्तिलपु
ष्पजलान्वितम् उत्थाप्य मूर्ध्नि ययंतं हृं सः शुचिषट्चाजलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुमान् विधिना पु
रुषस्तुक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चयेत् वैश्वदेवं ततः कुर्याद्द्वलिकर्म यथाविधि अथ वैश्वदेववलिकर्मणि

तत्रवाजसनेपिगृह्यमूवैश्वदेवादन्नादुक्त्यपर्युक्ष्यस्वाहाकारैर्जुह्यात् ब्रह्मणे प्रजापतयेगृह्याभ्यः कश्चपा
यानुमतयेइति भूतगृहेभ्यः मणिकेनीन् पर्जन्यायान्यः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः प्रतिदिशं वायवे दि
शं च मध्ये नीन् ब्रह्मणे न्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो भूतेभ्य स्तेषामुत्तरतः उषसे भूतानां पतये चापरं पितृभ्यः

स्वधानमः इति दक्षिणतः पार्श्वं निर्णिज्योत्तरापरं स्यादिशि निनयेद्यक्षे तत्ते इति वैश्वदेवादि स
त्रव्यपदेशः विश्वे देवता कवलिसंवादात् यद्यपि देवतांतरं संपिबक्ष्यति तथाप्येकदेशेन व्यवहारः अतएव
होमेऽप्यस्मिन् वैश्वदेवपदं गोतमादिकल्पे होमेऽपि विश्वे देवसंवादात् अन्नाद्गृहीत्वेति शेषः पर्युक्ष्य अग्निमिति
शेषो विष्ट्वादि संवादात् एवं पर्युक्षणस्वाहाकारस्य च होमसामान्यधर्मतयोक्तस्यापि पुनरुपादानमू एष एव
विधिर्यत्र कचिद्गोम इत्यत्र ग्रंथे उत्तरसामान्यधर्मनिषेधार्थं ब्राह्मण इत्यादिनां प्रत्येकं होमदेवतानिर्देशः अ
नुमतयेइति इति कारो होमसमाप्तर्यः नीन्वलीनिति शेषः भूतगृह्यविवरणे पर्यर्जन्यायान्यः पृथिव्यै इ
तित्तेन तस्य देनैव वलिदानमिति सिध्यति द्वार्ययोर्द्वादक्षिणवामप्रदेशयोः प्रतिदिशं गृहस्य पूर्वदक्षिणप

आ-८ शिवोत्तरासुदिक्षुदिशमासामेव चकारात्प्रदिशमिति संवध्यते मध्येगृहस्यव्रणइत्यादिभयं श्रीनित्यत्रदेवता
५४ मिधायकम् तेषां ब्रह्मादिवलीनामुत्तरत उत्तरस्यादिशि अपरमंतिमंतेन विश्वेदेवादिवलय उत्तरस्यादिशि उत्त
रोत्तरं दानव्या इति सिध्यता उत्तरापरावायवीदिक् अनवदंति अयं विधिः साग्रेरेव अग्रेरेगो तमेनोक्ता होमः
शकल एव च अनाहिताग्रेरप्येषु ज्यते वलिभिः सहेति वाक्येनिरग्रेः प्रकारान्तराभिधानात् न च कुंदोगप
रिशिष्टे अवणाच्छंदोगविषयं प्रकारान्तरं सर्वशाखां प्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायेन सर्वगोचरत्वात् किंच यदी
यं कुंदोगविषयं तदानिरग्निवाजसनेयिनां वैश्वदेवो न स्याद्देवप्रापकाभावान् किंच मणिकेत्रीनिति श्रवणा
न्निरग्रेः मणिकाभावात्ताम्रविषयतेति तद युक्तम् वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं नर इति व्यासवाक्या
त्पारशाखिकवैश्वदेवानुष्ठानायोगात् किंच यद्यपि सर्वशाखा प्रत्ययमेकं कर्म तथापि स्वशाखाविहितं कर्म
विहाय नान्यशाखीयानुष्ठानम् यत्तु कर्म स्वशाखायां न विहितं स्वशाखाविहिता विरुद्धं तत्पारशाखिकम् राम
प्यनुष्ठेयं तदुक्तं कुंदोगपरिशिष्टे स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं च यः कर्तुमिच्छति दुर्मेधामोयं तत्तस्य यत्नः ५४

तम् यन्नाम्ना तं स्वशाखायां पारवाक्यमविरोधयत् विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवदिति शरवोक्तोयं वि-
शेषः गृह्योक्तोयमिति चेत् न खशाखाश्रयमिति स्वशाखानुमतमात्रत्वविवक्षितत्वात् बह्व्यं वा स्वगृह्योक्तं
यस्य यत्कर्म कीर्तितम् तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वकृतं भवेत् इति गृह्ये परीशिष्टे तत्रापि विशेषविधानाच्च
तस्मान्निरग्निवाजसनेपि नामपि स्वगृह्योक्त एव कल्प इति मणिकस्योदपात्रस्य च लौकिकत्वादनग्निना पु-
पादानमस्तु अन्नमिषक्षेवा उदकं भएवास्तु अन्य उदकं भ इति गौतमाभिधानात् उदपात्रमात्रोपलक्षणं वा
मणिकपदम् उदपात्रसन्निधावित्यापस्तंबवचनात् न च प्रापकाभावः सामान्यविधेरेव प्रापकत्वात् तथा चो-
द्गृहानंतरं संवर्तः ततः पंचमहायज्ञा कुर्यात् हरहर्दिजः नहापयेत् तान्मातृः श्रूयंते हि श्रुतावपि शतपथश्रुतिः पंचै-
व महायज्ञास्तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इत्यहरहर्भूतेभ्यो बलिहरे-
न त् तथैनं मृतयज्ञं समाप्नोत्यहरहर्दद्यादुदपात्रात् तथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोत्यहरहः स्वाहा कुर्यादुदपात्रात् तथै-
नं पितृयज्ञं समाप्नोत्यहरहः स्वाहा कुर्याद्विंशति तथैनं देवयज्ञं समाप्नोत्यथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो विब्रह्मयज्ञ

वंतजयतिभूया

आ ५५ द स्तास्पवाएतस्यब्रह्मयज्ञस्यवागेवजुहर्मनइपभृच्चक्षुर्ध्रुवामेधास्तुवः सत्यमवभृथः स्वर्लोकउद्गायनंयावत्तंह
वाइमांपृथिवीवित्तेनपूर्णादवह्नोःकंजयति त्रिस्रोसंवाक्ष्यंयएवविद्वानहरहः स्वाध्यायमधीतेतस्मात्स्वाध्या-
योध्येतव्यः मनुः पंचसूनागृहस्थस्यचूल्हीपेसय पस्करः कंडनीचोदकुंभश्ववध्यतेयांस्तुवाहयन् तासां
क्रमेणसर्वासांनिः कृत्यर्थंमहात्मभिः पंचक्लृप्तामहायज्ञाः प्रत्यहंगृहमेधिनाम् अध्यापनंब्रह्मयज्ञः पितृ-
यज्ञस्तुतर्पणम् होमोदेवोवल्लिभेतिनृपज्ञोतिथिपूजनंसूनाप्राणिवधस्थानंउपस्करः संमार्जनी गुहोपकर-
णं भांडकुंभांडादीत्यपरे वध्यतेहंतीत्यर्थे आर्षत्वात् अथवावध्यतेहिंसाजन्यदुरितेनसंबध्यंतेवेत्यर्थः वाह-
यन्प्रवर्त्तयन् तासामित्यादिनांएतस्यापक्षयार्थंपंचमहायज्ञाइत्युक्तम् एतच्चार्यवादमात्रन् श्रुतावहरहः
श्रुतेर्जीववधिकारावगमात् अत्रापिप्रत्यहमितिश्रवणाच्च अथवाअर्थवादात्सूनाजनितपापक्षयोपि
एवंचस्वर्गपवर्गयोः सिद्धिपाकयज्ञैः प्रचक्षतइतिव्यासादपिफलांतरमितिप्रत्येकमपिफलमस्ति तथाच-
हारीतः यदेवेभ्योजुहोतिदेवलोकंतेनजयतियत्पितृभ्योददातिपितृलोकंतेनजयतियत्स्वाध्यायमधीतेः

षिलोकं तेन जयति यद्भूतेभ्यो बलिं हरति भूतलोकं जयतीति मुनुः श्वधर्म्यं यशस्य माषुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं पि
तृयज्ञप्रकारांतरं कुंदोगपरिशिष्टे श्राद्धं वापितृयज्ञः स्यात्पितृभ्यो बलिं रथापि वा पंचयज्ञप्रकारांतरमाहुर्न
नुविष्मुदेवलाः देवतातिथिभूतानां पितृणामात्मनश्च यः न निर्वपति पचानामुद्धसर्जजीवतितदेषां वाक्यानां
सामान्यविषयतया साग्निनिर्गृहस्य मात्रविषयमेव न च मन्वादिभिर्वैश्वदेवहोमेऽप्यग्निरिति विधानाद्
नग्नेरनधिकारः लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जलेक्षितौ वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पंचसूतापनुत्तये इति शातात
पेनाधारांतरं स्यादपि विहितत्वात् वैदिकेऽप्यग्नौ हुतोच्छिष्टेऽन्येन होमं कृत्वा क्ते अंगिराः शालाग्नौ
तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते इति अस्यार्थः साग्नीनापाको
होमश्चावसथ्याग्नावेव कर्तव्यः निरग्निना लौकिक इति कुंदोगपरिशिष्टे पाण्याहुतीर्द्वौ दशपर्वपूरिकाद्रवादि
नाचेत्सुबमान्नपूरिकादैवैर्न तीर्थेन च हूयते हविः स्वगारिणि स्वर्चिषितं च पावके तथा हविष्येषु यवामुस्यास्त
दनुव्रीहयः स्मृताः माषकोद्वगौ रादी सर्वाभावेऽपि वर्जयेत् गौरः सितसर्षपः आदिपदेन च णकचीणकमा

आ० षमसूरकुलस्योद्गालवर्ज्यमिति शंखलिखितोक्तपरिग्रहः आपस्तंबः नक्षारलवणं होमे विद्यते तथा परान्नस्पृष्ट
 ५६ स्य च दधिष्यस्य च होमः तथा नल्ली जुहुयान्नैपनीतः एतत्साग्नेः प्रवासे भ्रातृगः सन्निधाने सति अन्यत्र प्रस
 त्त्वाभावात् निरग्नेस्तु स्वक एव वैश्वदेवः तथा आर्याः प्रयताः वैश्वदेवान्नस्य संस्कर्तारः भाषां कासं स्रवथूमित्य
 मिसुरेवान्वर्ज्येत् केशानं गवासश्चालभ्यापउपस्पृशेत् आर्यास्तैवर्णिकाः आपस्तंबः भोजनं हवनं दानमुपहा
 रः प्रतिग्रहः प्रतिग्रहः वह्निर्जातुन कार्याणि तद्गृहाचमनं स्मृतम् कुंदोगपरिशिष्टं जुहुषुश्च हुतैश्चैव पाणि सूर्या
 स्य दारुभिः न कुर्यादग्निधमनं कुर्याच्च व्यंजनादिभिः मुखेनैव धमेदग्निं सुरादेशव्यजायत न मुखेनेति यच्चोक्तं
 लौकिके योजयंतियत् वायुपुराणे दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं वलिरेव च सांगुष्टेन सदा कार्यमासुरोत्थन्यथा
 भवेत् याज्ञवल्क्यः देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतवलिं हरेत् अन्नं भूमौ श्वचांडालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् श्वा
 दिवलीनां एथ क्निर्देशाद्भूतयज्ञवलीर्भावः ब्रह्मादितीर्थाधिकारहारीतः मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनादि ए म
 देवेन कुंदोगपरिशिष्टे नावगर्धावलयो भवंति महामार्जारश्च वणप्रमाणात् एकत्र चेदविप्रकृष्टा भवंति इतरे ५६

तरासंयुक्ताश्च अवगार्थान्यूनाः एकत्रचेत्यादिनानाना स्थानेवलिदानासंभवे एकस्मिन्नेवस्थानेयदावलयेदी
यन्ते तदाऽप्रविप्रकृष्टाअव्यवहितादूतरेतरासंयुक्ताश्चपरस्परसंयुक्ताश्चदातव्याद्वयर्थःअस्मिन्नपिपक्षेध्यान्ना
दिवलिषुद्वारादिकल्पनीयम् आपस्तवःवलीनांतस्यतस्यदेशस्यसंस्कारोहस्तेन परिमृज्यावोश्याभ्युक्ष्यपश्चा
त्परिषेचनंतस्यतस्यावृत्तेः प्रत्येकंमार्जनादिअवोक्ष्यसित्कान्युपलिष्यवलिंदत्वापरिषेचनम्बलेरुपरिसेकः
वलीनुत्काकुंदोगपरिशिष्टेपिंडवत्यश्विमाप्रतिपत्तिःपिंडवदग्न्यादिप्रक्षेपणं पश्चिमाअंतिमा यत्तुपश्चि
माप्रतिपत्तिःपितृवल्लिप्रतिपत्तिरिति व्याख्यानं तदाशुद्धं सर्ववल्लिप्रतिपत्याकांक्षायाविद्यमानत्वात्स्त्रीलिंगानु
पपत्तेःषष्ठीसमासेलक्षणापत्तेश्च तयामुष्मेनमद्वत्येवंवलिदानंविधीयते तथास्वधाकारेणनिर्वयेत् पित्र्यं
वल्लिमतःसदा तमप्येकेनमस्कारैःकुर्वतेनेतिगोतमः एकइतिशाखांतराभिप्रायं अतएवस्वधानमद्वतिवा
जसमिश्रस्येनम स्कारोपिपठितः नेतिगोतमद्वतिकुंदोगानांनमस्कारनिषेधः तथासायं प्रातर्वैश्वदेवःकर्त्त
व्योवल्लिकर्मच अनष्टतापिसत्ततमन्यथाकिल्विषीभवेत् सायमितिपुनःपाकेसति तथाचविष्णुपुराणे॥

अ. पुनः पाकसुपादायसायमप्यवनीपते वैश्वदेवनिमित्तं हि वैयत्यमंत्रं वलिं हरेत् तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवा
नं विसर्जने मनुः सापंत्यन्नस्य सिद्धस्य पत्यमंत्रं वलिं हरेत् इदं पत्नी कर्तृक वलिहरणं यजमानानुपस्थितौ ॥
अत्र भ्रात्रादीनां सविभक्तानां विभक्तानामपि संस्पृष्टानामुख्येनैकेनैव पाकयाज्ञाः कर्तव्याः यदाहः एकपाके
निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्वाहृहे गृहे एकपाके निवसतामित्युपक्रम्य संस्पृष्टा
नामित्यभिधानाद्विभक्तानामिति द्रव्यपार्यक्यपरं देवार्चनमत्र वैश्वदेवः अत्र होमात्मा कस्मिन् गंधादिनावन्दि
पूजनं कर्तव्यम् एतदुक्तं मार्कंडेयपुराणे संपूजयेत्ततो वन्दिंद्या चैवाहुतीः क्रमादिति अथ प्रयोगः पर्युक्षिते
समिद्धे ग्नौ तदभावे जले तदभावे भूमौ पाकादनमुद्धृत्य फलमूलादिना वा यंचाहुतीर्जुह्यात् ओं ब्रह्मणे स्वाहा
ओं प्रजापतये स्वाहा ओं गृह्याभ्यः स्वाहा ओं कश्यपाय स्वाहा ओं अनुमतये स्वाहा ततो हुतिशेषान्नेन वलिदानं
तत्र प्रत्येकं वलिदशानूकरेण मार्जयित्वा जलेनाभुक्ष्य ओं पर्यन्यापनमः ओं अग्नये नमः ओं पृथिव्यै नमः इत्युदया
नसन्निधौ ओं धात्रे नमः ओं विधात्रे नमः इति द्वार्षयोः ओं वायवे नमः इति प्रतिदिशं ओं प्राच्या नमः ओं अवाच्या

नमः ॐ प्रतीच्येनमः ॐ उदीच्येनमः इत्यपि प्रतिदिशं ॐ ब्रह्मणेनमः ॐ अंतरिक्षायनमः ॐ सूर्यायनमः इति
मध्ये ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्योनमः ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्योनमः ॐ उषसेनमः ॐ भूतानां पतयेनमः इत्युत्तरोत्तरम् स
तः प्राचीनावीतीदक्षिणभिमुखः पातितवामजानुः पितृतीर्थेन दक्षिणस्यां दिशि ॐ पितृभ्यः स्वधानं मइति
दद्यात् ततो वलिशेषान्नलिप्तपानं प्रक्षाल्य यक्ष्मेतत्ते निर्णेजनं नमइति वायव्यां दिशि दद्यात् गृहह्रासदौ व
लिदानां संभवे अग्नेः पश्चिमतश्चतुरस्रमंडले धानादिवलीदानम् पक्ष्मचल्पनंतरं विष्मुराणे ततो न्यदन्न
मादाय भूमिभागे भुचौ पुनः दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छयानुसमाहितः देवा मनुष्याः पशवो वयं सिसिद्धाः स य
क्षोरगदैत्यसंघाः प्रेताः पिशीचां स्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदन्तम् पिपीलिकाः कीटपतंगकाया
बुभुक्षिताः कर्ममिवंधवद्भुः प्रयांतु ते तस्मिन् मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवंतु येषां न माता न पितान व
धुर्न चान्यसिद्धिर्न तथान्नमस्ति तत्तत्प्रयेनं भुवि दत्तमेतत्तेषां तु तस्मिन् मुदिता भवंतु भूतानि सर्वाणि तथो भ
मेतदहं च विष्मुर्न यतो न्यदस्ति तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषां चतुर्दशो भूतगणोऽप्य

आ. ८ षतत्रस्थिताग्रेखिलभूतसंघाः तृप्स्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवंतु इत्युच्चार्य नरोदयादन्नं
 ५८ श्रद्धासमन्वितः भुविभूतोपकाराय गृहीत्वा सर्वाश्रयो यतः श्वचां डालविहंगानां भुवि दद्यात्ततो नराः इदं च काम्य
 वलिदानं सर्वशखिसाधारणं बहुभिरभिधानाच्च मनुः श्रुनां च पतितानां च श्वपचां पापरो गिणां वायसानां कृ
 मिणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि व्यासः ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋतास्तथा वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं मया
 पितम् श्वानौ द्वौ श्यावश्वौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ताभ्यां पिंडं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसको दत्त्वा नेन विधाने
 न वलिं पश्चादुपसृशेत् वायसादिभ्यो भूमौ दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् सिन्नर्थवलिदानानंतरं वसिष्ठः श्रोत्रियाया
 ग्रं दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानंतरं पितृभ्यो दद्यात् एतच्च तस्मिन्काले श्रोत्रियब्रह्मचारिणो रूपस्थितौ नो चेत्पूर्ववा
 क्पादल्पनंतरं मेव श्राद्धम् अथ नित्यश्राद्धम् भविष्यपुराणे अहरहः क्रियते यत्तु नित्यमिति कीर्त्यते वि
 श्वेदेव विहीनं तदशक्ता बुद्धकेन तु विश्वेदेव विहीनं विश्वेदेव श्राद्धरहितम् भनु शंखशतानयाः दद्याद्दहरहः रा
 श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा पयोमूत्रफलेर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् कृद्दोगपरिशिष्टे अप्येकमाशयेद्विप्रं ५९

पित्तयज्ञार्थसिद्धयेद्वितितथा अप्युद्धृत्ययथाशक्त्याकिंचिदन्यथाविधिपित्तभ्योयमनुष्येभ्योदद्यादहरहद्विजः
पित्तभ्यद्दमीत्युत्कास्वधाकारं चकारयेत् मनुष्येभ्योवाह्मणेभ्यः पित्तभ्यद्दमित्युत्कामिलितदेवताकलं नित्य
श्राद्धइतिकेचित् मत्स्यपुराणे नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितमिति लघुहारीतः नित्यश्राद्धमदेवं स्या
दर्घपिंडविवर्जितमिति ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिराचारान् अथ प्रयोगः अद्य नित्यश्राद्धमहं करिष्यइति वाक्यं कृत्वा
गायत्रीदेवताभ्यइति त्रिर्जपित्वा पुंडरीकाक्षस्मरणेन श्राद्धद्रव्याणिसिन्का अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मन्निदमा
सनंते स्वधेति प्राचीनावीतीपातितवामजानुः पितृतीर्थेन जलतिलसमेतं द्विगुणभुग्नकुशत्रयेण पित्रे दद्यात् ए
वमेव पितामहं प्रपितामहं मातामहं प्रमातामहं वृद्धं प्रमातामहेभ्य आसनं दद्यात् ततोऽपहता असुरा इत्यादि
नातिलान्विकीर्णं आयंतु न इति जपित्वा ओं अद्यामुकगोत्रइत्यादि पूर्ववत् एतानि गंधपुष्पधूपदीपवस्त्राणि
तुभ्यं स्वधेति यथासंभवं गंधादि दद्यात् ततः पात्रमालभ्य पूथिवीतेपात्रं मित्यादिजपित्वा इदं विश्वरित्यादिनां
गुष्टमन्त्रे संयोज्य ओं अद्यामुकगोत्रपितरमुकशर्मन्निदमन्नं सव्यं जनं सतिलं तुभ्यं स्वधेत्युत्सृजत् एवं पितामहा

आ०६ दिभ्यः प्रत्येकमुत्सृजेत् ततो यथाशक्ति पञ्चैत्राच जपेत् ततस्तदन्नं ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् ब्राह्मणोपवेशनपक्षे
५९ स्वागतप्रश्नाद्यधिकमिति प्रयोगः अथ भिक्षादानम् भिक्षादानं तु यदैव यतिब्रह्मचारिणो रूपस्थितिस्त्वेवैवकर्त्त
व्यम् नरसिंहपुराणे भिक्षां च भिक्षवे दद्यात्सरि ब्राह्मणं चारिणे कल्पिता दन्नादुद्धृत्य सव्यं जनयुतादपि अह
ते वैश्वदेवे तु भिक्षो च गृहमागते उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् गौतमः स्वस्तिवाच्यभिक्षादानम् पूर्वं
मार्कण्डेयपुराणे ग्रासप्रमाणाभिक्षास्यादग्रं ग्रासं चतुष्टयत् अग्राच्चतुर्गुणं प्रादुर्हेतकारं द्विजोत्तमः भोजनं हन्त
कारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः अग्रं पुष्कलं संज्ञमपि विष्णुपुराणे दद्या
च्चि भिक्षात्रितयं परिवाद् ब्रह्मचारिणे स्वेच्छया च वधौ दद्याद्द्विभवे सत्यवारितम् साखंडानुपक्रम्य ब्रह्मपुराणे तेभ्यो
देयं गृहाद्द्विः विष्णुः भिक्षां श्वभिवे दद्याद् चित्तभिक्षादानेन गोप्रदानफलमवाप्नोति भिक्षुकाभावे चाग्रगोभ्यो द
द्यात् अग्नौ वा क्षिपेत् भुक्तेष्वग्ने विद्यमाने भिक्षुकं न प्रत्याचक्षीत ब्रह्मपुराणे यः पात्रापुरणी भिक्षां यतिभ्यः सं
प्रयच्छति विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् यमः हस्तदत्ता च या भिक्षा व्यंजनं सलिलानि च भुक्त्वा त्वं

राम

५९

श्रुचितांयातितास्वर्गनगकृति देवलः सायंप्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थेनावधृयेत् भिक्षुकवारणार्थं द्वारं नावरुंध्या
दित्यर्थः अथ ब्रह्मपुराणे सौरभेयाः सर्वहिनाः पवित्राः पुरा पराशयः प्रतिगृह्णान्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमात
रः दद्याद्देनेन मंत्रेण गवां ग्रासं सदैव हि सदैव हीत्युक्तेर्नित्याधिकारः भारते चासमुष्टिं परगवेसान्नं दद्याच्च यः स
दा अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति अकृत्वा स्वयमाहारमिति श्रवणाद्गो जनात्प्राक् ग्रासदानं न तु त
त्र कालनियमः फलश्रवणाच्चात्र सकामाधिकारेऽपि मविष्य पुराणे तृणोदकेन संयुक्तं प्रदद्याच्च गवान्हिकं
कपिलाशक्तदानस्य फलं विद्यान्नशंसयः पंचभूतेशिवे पुराये पवित्रे सूर्यसंभवे प्रतीक्षेमं मया दत्तं सौरभे
पिनमोस्तुते गवान्हिकं गवायदन्हाभुज्यते पंचभूतं इत्यादिना गवान्हिकदानमंत्रः गो ग्रासदानमंत्रस्तु सौरभे
प्यइत्यादि प्रागुक्तः अथातिथिपूजा तत्र वशिष्टः पितृभ्यो दद्यात्ततोऽतिथी न्यूजयेत् एवं चान्नमित्यभ्यादानं
तरमतिथिपूजाविधानात् स्मृत्यंतरैवैश्वदेवात्प्रागागतोऽपि नातिथिरित्येव परंतथा च परास्मरशातातयौ प्रि
योवायदिवाद्देष्टव्यौ मूः पंडित एव वा वैश्वदेवे तु संप्राप्तेऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः हरीतः सर्वाः अस्य देवता ग

भा. ६. हानभ्यागच्छन्ति यस्मै ब्रह्मणो गृह्ममध्ये तित्तमुनुभ्युतिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामन्ति अन्नवृहस्पतिः
६. प्रीतैये स्वागतेनामिरासमेन शतक्रतुः पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः शात्ता तपाः भिक्षा वा पुष्कलं वा
पिहंत कारमथापि वा असंभवे सदा दद्याद्दुःपान्नमथापि वा पारस्करः उद्धृत्यान्नं ब्राह्मणायावनेज्यदद्याद्दुः
कंततद्वृत्तिर्यथा तिष्ठ्यभावे अन्येनापि ब्राह्मणेन मनुष्ययज्ञसिद्धिः अभ्यागतानुवृत्तौ वशिष्टः तं भोजपित्तोपासी
तत्ततो गच्छन्तमासीमानं मनुजं जेदुःशानाद्वा आपस्तंबः यानवंतमायानाध्यावन्नानुजानीयादितरमाप्रतिभा
यासीत्ते निवर्त्तेत इत्यनश्नन् अप्रतिभायामनुजानास्फूर्चौ विष्णुपुराणे अनिकेता स्यनाहाराये च सा
यं गृहागताः तेषां गृहागताः तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा यो निरेव च प्रतिष्ठा आश्रयः यो निरन्नादिदानेन जीव
नहेतुः तथा दिवा तिष्ठेत्तु विमुखे गते यस्यात्तकं नृणाम् तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते सूर्योदः सूर्या
स्तमय समयः विष्णुः प्रतिश्रयं तथा शष्पादाभ्यंगं सदीपकम् प्रत्येकदानेनाप्रोतिगोप्रदानसमं फलं प्र
तिश्रयो वा स गृहं मनुः आसनाशनशय्यामिरद्भिर्मूलफलेन वा नास्य कश्चिद्दुःखेदेहे शक्तितो नर्चि तो तिथिः ६०

आयस्तंवः एकरात्रिंशेदतिथिं वासुपेसार्थि वानल्लोकानभिजयति द्वितीयामातरिक्षान् तृतीयांद्रिव्यान् चतु
र्थी पारवतो लोकान् अपरिमितिपरिमितान् यजति इति प्रत्यभिज्ञायते यमः न पृच्छेद्भान्न चरणं देशं नाम कु
लं श्रुतम् अध्वनोभ्यागतं विप्रं भोजने समुपस्थितं चरणं शाखाविशेषाव्यवस्थितिः तथा देशं गोमं कुलं वि
द्यामन्त्रार्थयोनिवेदयेत् वैवस्वतेषु धर्मेषु वांताशीसनिगद्यते तथा अपिशकं पचानस्य शिलोद्धेनापि जी
वतः स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् मनुः तृणानि भूमिरुदकं वा वाक् चतुर्थी च स स्मृता एतान्यपि
सतांगे हेनोद्धियंते कदाचन तथा वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योतिथिराब्रजेत् तस्याप्यन्यथाशक्तिप्रदद्याद्दन्नं
वलिं हरेत् वैश्वदेवे होमाद्यर्थपाके वैश्वदेवस्य सिद्धस्येत्यादौ दर्शनात् निर्वृत्ते व्यपितेन वलिं हरेत् अति
थ्यर्थे पुनः पाके केवलवलिहरणनिषेधः केचिद्व्याचक्षते वैश्वदेवहोमांते तिथ्यंतरोपस्थितौ तस्मै दत्त्वा व
लिहरणं न कर्त्तव्यमित्यर्थः तदयुक्तं वलिहरणात् पूर्वमतिथ्यन्तदानेन न स्मृत्यंतरविरोधात् अन्नाल्पत्वे व
लिहरणविरोधेऽप्यतिथये न दानमित्यभिप्रेत्याख्याने युक्तं न वलिं हरेदित्यविशेषितश्रवणात् अतएव वलि

प्रा. ६. हानभ्यागच्छन्ति यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणे गृहमध्ये तितमुनुभ्युतिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामन्ति अन्नवृहस्पतिः
६०. प्रीतैरेस्वागतेनाग्निरास्मेन शतक्रतुः पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः शाक्ता तपाः भिक्षा वा पुष्कलं वा
पिहन्तकारमथापि वा असंभवे सदा दद्याद्दुःपात्रमथापि वा पारस्करः उद्धृत्यान्नं ब्राह्मणायावनेज्यदद्याद्दुः
कृततद्वृत्तिर्यथा तिष्ठ्यभावे अन्येनापि ब्राह्मणेन मनुष्ययज्ञसिद्धिः अभ्यागतानुवृत्तौ वशिष्टः तं भोजपित्तोपासी
तत्ततो गच्छन्तमासीमान् मनुजं जेदुःशानाद्वा आपस्तंबः यानवंतमायानाथ्यावन्नानुजानीयादितरमाप्रतिभा
याम्मासीत्ते निवर्त्तेत इत्यनश्नन्त्यं अप्रतिभायामनुजानास्फूर्चौ विष्णुपुराणे अनिकेता स्यनाहाराये च सा
यंगृहागताः तेषां गृहागताः तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा यो निरेव च प्रतिष्ठा आश्रयः यो निरन्नादिदानेन जीव
नहेतुः तथा दिवा तिष्ठेत्तु विमुखे गते यस्यात्तकं नृणाम् तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते सूर्योदः सूर्या
स्तमयसमयः विष्णुः प्रतिश्रयं तथा शष्पां यादाभ्यंगं सदीपकम् प्रत्येकद्वानिना प्रोतिगो प्रदानसमं फलं प्र
तिश्रयो वास गृहं मनुः आसनाशनशय्यामिरद्विर्मूलफलेन वा नास्य कश्चिद्दुःखेद्देहशक्तितो नर्चितो तिष्ठिः

आपस्तंबः एकरात्रिचेदतिथिं वासपेस्यार्थि वानलोकानभिजयति द्वितीयामातरिक्षान् तृतीयं दिव्यान् चतु
र्थी पारवतो लोकान् अपरिमिति परिमितान् यजति इति प्रत्यभिज्ञायते यमः न एकेद्वेदो न चरणं देशं नाम कु
लं श्रुतम् अध्वनोभ्यागतं विप्रं भोजने समुपस्थितं चरणं शारवा विशेषा व्यवस्थितिः तथा देशं गोमं कुलं वि
द्यामन्नार्थे यो निवेदयेत् वैवस्वतेषु धर्मेषु वांताशीस निगद्यते तथा अपिशकं पचानस्य शिलां द्वापि जी
वतः स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् मनुः तृणानि भूमिरुदकं वा वाक् चतुर्थी च सत्त्वता एतान्यपि
सतांगे हेनोऽद्विष्टं ते कदाचन तथा वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योतिथिराब्रजेत् तस्याप्यन्यथा शक्तिप्रदद्याद् न
वलिं हरेत् वैश्वदेवे होमाद्यर्थपाके वैश्वदेवस्य सिद्धस्येत्यादौ दर्शनात् निर्वृत्ते व्यपिते न वलिं हरेत् अति
थ्यर्थे पुनः पाके केवलवलिहरणनिषेधः केचिदप्याचक्षते वैश्वदेवहोमांतेऽतिथ्यंतरोपस्थितौ तस्मैदत्वाव
लिहरणं न कर्तव्यमित्यर्थः तदयुक्तं वलिहरणात् पूर्वमतिथ्यन्तदानेन स्मृत्यंतरविरोधात् अन्नाल्पत्वे व
लिविरोधेऽप्यतिथ्येन दानमित्यभिप्रेत्याख्यानं युक्तं न वलिं हरेदित्यविशेषितश्रवणात् अतएव वलि

मपिनहरेदितिस्तुतिरितिव्याख्यापेक्षा अं पर्याध्याहार दोषाच्च पराशरशातातपो अचिंतितमनाहृतंदेशेका
 लउपस्थितं अतिथितंविजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः देशउपस्थितं गृहे विद्याद्वार्यापन्नाग्रयापिवेतिमनुः
 विष्णुशातातपेरुक्तः कालोवैश्वदेवोत्तरः प्रागुक्तः याज्ञवल्क्यः अध्वनीनोतिथिर्ज्ञेयः गौतमः असमानग्रामी
 णोऽतिथिरेकरात्रिकः एकरात्रिकस्तद्दिनागतः पूर्वतु द्वितीयदिमादावपिवासनंफलार्थमुक्तं आपस्तंबः धर्मपु
 रस्कारो नान्नप्रयोजकः सोतिथिर्भवति धर्मपुरस्कारस्तीर्थयात्रादिप्रवृत्तस्तत्रातिथिरेव संवध्यते अत्र प्रयो
 जको भोजनार्थमटनशीलः मनुः ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते वैश्यशूद्रौ सप्रवाचै वज्ञातयो गुरुरे
 व च यदि त्वतिथिर्धर्मणश्च त्रियोगृहमात्रे जेत् भुक्तत्वं सत्तु विप्रेषु कामंतमपि भोजयेत् वैश्यशूद्रावपि प्रा
 ष्णैकुटुंबेतिथिर्धर्मिणो भोजयेत्सहभृत्यैस्तावानृशस्य प्रयोजनम् दूतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान्
 प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सहभार्यया कुटुंबे गृहे आनृशस्येदया प्रकृत्यपक्ता सहभार्यया सहितः वेधा
 यनः साध्यं प्रातर्यदनं स्यात्तेन वैश्वदेवबलिमुपसंहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियविद्वशूद्रानभ्यासतान्यथाशक्त्या पूजने

तत्पदिवहनांनशक्नुयात्तदा एकस्मैगुणमैतद्दद्याद्योवाप्रथममागतः स्यात् गोतमः ऋत्विक्श्चसुरपितृव्यमातु
लामामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरे पुनः यज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञश्च श्रोत्रियस्याचार्यस्य न्मश्रोत्रियस्यासमो
दके तथा श्रोत्रियस्य पाद्यमर्घ्यमन्नविशेषांश्च प्रकारयेत् नित्यं वासत्कारविशिष्टं मध्यतोन्नदानमवैधेसाधु
तैविपरीतेऽणोदकभूमिस्वागतमन्नतः पूजानत्यासश्च श्रोत्रियो वेदानामेकैकांशं रात्र्यामधीत्य श्रोत्रियो भवतीत्या
पस्तंबोक्तेः नित्यं यादृशमहरहृष्टे पच्यते मध्याजो मध्यविधादरेण अवैधे मूर्खे विपरीतेऽसाधुवृत्ते अनत्यासा
नतिक्रमः आयस्तंभः ब्राह्मणायानधीमानायासनमन्नमुदकमिति देयं न प्रत्युपतिष्ठेताऽभिवादनयोतिष्ठेत् अभिवा
द्यश्चेत् राजन्यविशेषाच्च शूद्रमभ्यगतं कर्मसु निपुज्यात् अथामैदद्यात् राजन्यं वैश्वेयौ चेति न प्रत्युतिष्ठेदित्यनुष
गः तथा सर्वान्वैश्वदेवभागिनः कुर्वन्ति श्वचाडालैभ्यो बानानहं द्योदयादित्येके ये न हं द्योदयादिति निषेधात्तेभ्यो दानम
नावश्यकम् अपि कीटपतङ्गानां भूनां चाण्डालयोनिनादत्त्वा न्नलोकमवाप्नोति प्राजापत्यं समाशतमिति नंदीपु
राणात् फलार्थत्वं सैवावगमात् जावाह्मिः अस्त्रात्ताशीमलं मुक्ते अजपी पूयशोणितम् अहृत्वा तु कृमिं भुक्ते

आ०६ अदत्ताविधिं भोजनम् अद्यसकेवलं भुंक्तैः पचत्यात्मकारणत्वं इंद्रियप्रीतिजनकं दृष्ट्यापाकं विवर्जयेत् शास्त्र
६२ लिखितौ न भोजनार्थापाकशालां प्रविशेत् नंदिपुराणे यत्ते तत्राह्मणपूर्वं भोक्तुमन्नं सदा गृहीदेवलः नाप्यत
भोजयेद्दिप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि परन्निरयं द्यौरं गृहस्थः प्रतिपद्यते मिष्टमन्नं स्वयं भुत्वा पश्चात्कदशनं लघु
ब्राह्मणं भोजयेन्मृगैर्वा निरयेच्चिरमाविशेत् वसिष्ठः महयेच्च यथाशक्तिसर्वदा सर्वभूतानि गृहस्थ एव यजते गृहस्थ
स्तप्यते तपः चतुर्णां भाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते महयेत्पूजयेत् पैंगिनसिः चत्वारोऽस्याश्रमाः ब्रह्मचारी गृह
स्थो बानप्रस्थो मिश्रश्चेति सर्वे गृहस्थमूलास्तदुपजीविनः इति गृहस्था मूला गृहस्थस्यैव पूज्याया दानाधिका
रित्वात् दक्षभिर्वैश्वेवमनुष्यैश्च तिर्यग्मिश्रोपजीव्यते गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्जेष्ये गृहाश्रमी याज्ञवल्क्यः
वा एस्ववासिनी वृद्धुर्गर्भियात्तुरकन्यकाः संभोज्यातिथिभृत्यांश्चंद्रपत्योः शेषमन्नं दक्षः पंचमेव च तथा भागे सं
विभागे यथार्हतः देवपितृमनुष्याणां कीटानां चापदिश्यते संविभागं तथा कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् संविभा
गो विभज्य प्रतिपादनम् अथ भोजनविधिः तन्नवो धायतः सुप्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शृचौ संवृते देशे

अन्नमुपसंगुस्यकामक्रोधलोभमोहानपेहस्यसर्वाभिरंगुलीमिः शब्दमकुर्वन्प्राश्रीयत् ब्रह्मपुराणे आसनस्थस्तु यो
दर्पात्यन्तिमध्यउपस्थेत् ससर्वपांतुयत्प्रापंतद्ब्रह्मातिनराधमः तस्माद्बहिरुपस्थस्य आचान्तःप्रविशेद्ब्रह्म तथा पा
त्रेष्वथोतुरुत्पेषु पुनर्भृत्यानुजैः सह भूष्यां पानं प्रतिष्ठाप्यमौननान्तु भक्षयेत् पवित्रपाणिः पुण्यंचलभेत्तत्राद्यम
र्षणम् अद्यमर्षणजन्यपुन्यमिति सामानाधिकरण्यमूलभेत् जपेदित्येके तन्मतेनाद्यमर्षणं मुख्यमेव विष्णुपुराणे
विश्वदुवदनः प्रीतो भुंजीत न विदिङ्मुखः विदिङ्मुखः आग्नेयीनैर्ऋती वायव्येशान्यभिमुखः हारीतः नोदङ्मुखः
खोनाधिशयने आसनेऽश्रीयत् अघिउपरिशयने शय्यायाम् आसने पीठौऽन्नं कृत्वेति शेषः वामनपुराणे
भुंजीत नोदङ्मुखः न च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमभिभोजनीयम् एते उदङ्मुखः दक्षिणामुखः प्रत्यङ्मुखः निषे
धानिष्कामस्य तथा च मनुः आषुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुंक्ते अतः भुंक्ते उ
दङ्मुखः श्रियमृतमितु भयत्रकामयमान इति शेषः अतः सत्यं यद्वा दक्षिणामुखभोजनप्रमीतमात्रविषयं
तथाचापस्तवः न दक्षिणामुखो भुंजीत अनाषुषत्वे वै मुख्यस्य भोजनमातुरित्युपदिशति प्राङ्मुखोऽन्नानि भुंजी

आ- तपंचार्होवाग्यतः शुचिः आर्द्रपादस्तुभुंजानः शतं वर्षाणि जीवति पंचार्द्रः पादस्येकद्वयेमुखेच पुनरांर्द्रपादो
दी- पादानं फलार्थम् शंखः चतुः कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोपांक्षत्रियस्य तु मंडलाकृतिवैश्वस्य शूद्रस्याभ्युक्षणे स्मृ-
तं ब्रह्मपुराणे चतुस्त्रिकोणं च मंडलं चार्द्रं चंद्रकम् कर्तव्यमातुपूर्वेण ब्रह्मणा दिषु मंडलम् ब्रह्मरुद्रं च द्वा-
र्कं वसवो मंडलांतरात् निवेदितं नरैरन्नयस्माद्भुङ्क्षति नान्यथा एवं च ब्रह्मादीनां भोजनकाले बलिर्देयः म-
ंडलार्थं वादमात्रमेतदिति चेत् न तस्यापि सालंबनत्वात् असताप्यर्थेन सु सिरिति चेदत् न असंभवे हितया
स्यात् न चैवं वाक्यभेदः सूक्तवाक्यादाविवक्तव्यत्वात् विष्णुपुराणे प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुंजीत प्रयतो गृही प्र-
शस्तरत्नंगारुडादिमनुः पूजयेद्शनं नित्यमय्याचैतदाकुत्स यन् दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनंदेच्च सर्वदा ब्रह्म-
पुराणे वामे नपाणिना यान्नं गृहीत्वा भुविसंस्थितम् तेजोसीति जपन्नन्नं प्रणमेद्मृतं च तत् विष्णुपुराणे अ-
न्नं प्रशस्तं पथ्य च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः ब्रह्मपुराणे अपोशानं च गृहीत्वा त्सर्वतीर्थमयं च यत् अमृतोपस्तरं
णमसीति विष्णोरन्नमयस्य च असीत्यनंतरं स्वाहाकारं कुर्वति हस्तेन लघयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन तथा प्रा-

णेस्यस्त्वथपंचभ्यः स्वाहाप्रणवसंयुताः पंचाहुतीः प्रजुहुयात्प्रलयात्प्रलयान्निभेष्विति प्राणाः प्राणायानव्यानस
मानोदानाश्चैवक्रमोक्ताः स्वाहाप्रणवसंयुताः स्वाहांताः प्रणवायः ॐ प्राणायस्वाहा ॐ अपानायस्वाहा ॐ व्यानभ्यः
स्वाहा ॐ समानायस्वाहा ॐ उदानायस्वाहा इत्येवंरूपाः प्रलयान्निभेष्वित्येयत्वार्यं याज्ञवल्क्यः प्राणोव्यान
स्तथापानः समानोदानश्च ॐ पूर्णैः स्वाहांतैः पंचदश्याज्याहुतीः विष्णुपुराणे पंच ग्रासान्महामौनं प्राणायामाय
नापतत् महामौनमिति सर्वथाध्वनिमिदृतिरभिहिता प्राणायानसमानानामुदानव्यानयोस्तदाक्रमान्तरेणोक्ताः एताश्चा
हुतयोनदंतेनभेदंतेनभेद्याः प्राणायस्वाहेत्येकयाहुत्यासर्वान्प्राणान्प्रीणातीति समस्तानिगिरेदिनिहारीताभिधानात् अं
गुष्ठानामिकामात्रग्राह्या अन्तेतात्रहुतयद्विहारीतव्याख्यातारः सर्वंगुलीभिरश्रीयादिति सामान्यविधेस्तु पंचया
स्यपितथैव सुहृताचग्रासानांगिलनसामर्थ्यं लभ्यते विष्णुपुराणे प्रज्ञाद्वेषाब्रह्मचारिण्यात् पश्वनैर्वर्द्धतेचसः प्राणा
ग्निहोत्रविद्विप्रोदानाचस्यात्समृद्धिमान् भोजविद्वानंतरं वौ धायनः स एवमेवाहरः सायंप्रातर्जुहुयादिति प्राणाहुत्य
भिप्रायम् तथाप्यहस्योब्रह्मचारीवायो नश्राश्वतपश्वरेतप्राणग्निहोत्रालोपेन अवकीर्णो भवेत्तुसः अन्यत्र प्रा

आ०८ यश्चित्तात् प्रायश्चित्तदेवविधानम् प्राणोमिहोन्नमंत्रास्तु निरुद्धो भोजने जयेत् श्रेतामिहोन्नमंत्रान्वेद्रव्यालामेयथा जये
 ६४ त गृहस्योच्चाहितानिः अनङ्गान् चारिचन्प्राहितामिश्रतेनयः अश्रंत एव सिध्यति ते षोडशिरनक्षत्राणि मित्यापस्तंब
 वचनात् प्राणोमिहोन्नमंत्राणाहुतिः श्रेतागार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपमग्नित्रयम् द्रव्यालामेऽग्निहोत्रविहित
 द्रव्यालामेमनुः सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मतम् नांतरा भोजनं कुर्याद्गिहोन्नमंत्रसमेविधिः अंतरा भोजन
 निषेधो मूलफलादन्यत्र तथाचापस्तंबः दिवा च न भुंजीतान्यन्नफलमूलेभ्य इति चकारः पुनरर्थे छंदोगपरिशि
 ष्टे ऋषिभिर्द्विरशनं सुक्तं विप्राणां प्रवासिनाम् सत्ततं नित्यमहनि च तथा तपस्विभ्योऽसार्द्धं प्रहरयामांतः अहनी
 तिसति संभवेयं च मभागपरंदक्षदर्शनात् तपस्विभ्योऽसार्द्धं प्रहरयामांतः असार्द्धं प्रहरयामांतः अहनी
 चमन्वादावपि सायंप्रातश्चेतदनुसाराद्याख्येयम् अन्नहारीतः न कार्त्तयसे न मृत्यान्नेन भिन्नेनावकीर्ष्य कार्त्त
 यसे लोहयान्ने भिन्ने स्फुटिते अवकीर्ष्य शूद्रभोज्यादिनापविन्ने मनुः न भिन्नमांडे भुंजीत न भावप्रतिदूषिते यैषी
 नसिः ताम्रस्जतसुवर्णशंखमुक्ताफलं भिन्नमिति न दोषः अन्नविष्णुपुण्ये नासंदीस्थिते यान्ने आसंदीवेनादिनि

मितमुच्चमासनम् अनवि स्मः नभुविपाणोलवणम् वशिष्ठः भार्यया सह नास्मीयादवीर्यवदपस्यं भवतीति वाजस
नेपिके विज्ञायते ब्रह्मपुराणे ब्राह्मण्या भार्यया सा दुर्द्ध्वं चिदं जातं च ध्वनिः सवर्णस्त्रिपासा दुर्द्ध्वं भूत्वा पतति तत्क्षण
त ब्राह्मणीयदं सवर्णं पलक्षणम् आपस्तम्बः ननविभुंजीत तथा प्रासादे कृतभूमौ भुंजीत प्रासादेदारुचद्रुतलद्वया
दुः कृतभूमौ मृदादिप्रक्षेपेण संपादितभूमौ नाविप्रसादे च हारीतः तत्कुट्टेनान्यमनानभिभाषमाणोऽप्रीयात् नशि
प्रहर्षितस्य नूना प्रहाय प्रेक्षमाणेभ्यः यमः अत्रातिथो भूत्वा जस्य मध्ये मिथ्यनमेको रस एव बुद्धिः दीनैः कदापि र
भिवीक्ष्यमाणो व्यक्तं विप्रहालहलं च भुक्ते देवः एकवस्त्रो न भुंजीत कपाटमपि धाय च कपाटमपि धाय दूरमावृ
त्य स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति न भुंजीताशनं धीमान् धर्म्यं वै शोककारणात् गीतमः नैव भक्षणुसंगे
भक्षयेत् न वारान्नैव प्रेष्यात् तं दास्यात् तं दुग्धादिशंस्वः नानियुक्तोऽग्रासनं गच्छेत् न अत्रासनस्थः प्रथममप्रीयात्
नाधिकं दद्यात् न प्रतिगृहीयात् मनुः न भुंजीतो द्रुतस्नेहं नातिसेहित्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसापं न प्रातराशितः
अतिप्रागे सूर्योदयसन्निधौ अतिसायं महा निशायां न सायमित्यादि प्रातर्भोजने नैव तृप्तः सायं पुनर्भोजने न कुर्यादि

आ. ६
६५

वृहस्पतिः न स्पृष्टुमहस्तेन भुञ्जानोऽन्वकदाचन न पादौ न शिरो वस्ति न पराभाजनं स्पृशेत् वस्तिर्न पराभ्यजनं स्पृ
शेत् वस्तिर्नाभेरश्वेदं श्याद्वत्क्यः न भार्यादर्शनेः श्रीयान्नैकवासामसंस्थितः भार्यादर्शने भार्यायादृशमानः पश्य
नितिकेचित् ब्रह्मपुराणे अण्येकपंक्त्यानां श्रीयात्संवंधिस्वजनैः सह कोहि जानाति किं कस्य प्रवृत्तं पातकं भवेत्
भस्मस्तं भस्मलक्षारमर्गिः पंक्तिं च भेदयेत् कोहि जानातीत्यादिना पातकसंदेहे एकपंक्त्यां न भोक्तव्यमित्युक्तं निर्दि
ष्टत्वे तु निश्चिते भोक्तव्यमेव भस्मस्तं भारिना च पंक्तिं भेदयिष्येति ध्याने पातकिं नापि सह एकपंक्त्यां भोजने दोषो नास्ती
त्यर्थः महाभारते पानीयं पशुपस्य सर्पिर्मधुयुक्तं मधून्यपि निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् निरस्य न्यत्काय
दिदेवा तशेषं मनुविष्टं नितदान् देयमित्यर्थः निरस्यमिति पाठे तु शेषं न धार्यमित्यर्थः तद्वा ब्रह्मपुराणे तिलक
लंकादिष्टीरजलस्रोतानि च न सजेदर्थं जग्धानि संक्तं श्वाथकदाचन शोद्रमधु अर्धजग्धानि अर्धभुक्तानि वि
ष्णुः न गोब्राह्मणो परागे चाश्रीयात् न राजव्यसने प्रवासितश्चाग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्यते तदाश्रीयात् यदा कृ
तं मन्यते तदैव देवमपि पर्वणि च यदा पर्वकृतं मन्यते उपरागे अत्यंतपीडायां तथाननग्नौ नोत्कट्येन च भिन्नासनगतः

राम
६५

उत्सृष्टासनग तथा नाकाशे आकाशे न हि दोषादिति हलायुधनिबन्धः तथा न वह्नां प्रेक्ष्यमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा भृत्यालये वहिगृहे देवागारे कथंचन तथा शयानः प्रोदयादस्तु कृत्वा चैवावसविश्याम तत्रापि षष्ठांजलिमा तोयं तथानभावदुष्टमभीयात् भावदुष्टं यन्नमनः प्रसाद्येन भवेति तथानैकमिष्टं नोद्धतस्नेहं न दिवा भानान्नाम्रो तिलसंघट्टनकोविदा खटपिप्यलशूनशाकं दधिसक्तूनि न दधिसक्तूनि त्यक्त्वा पिरान्नावित्यर्थः यमः खट्वारुहो न भुंजीत न चोत्तानः कदाचन ब्रह्मपुराणे यस्तु पाणि तले भुंक्ते यस्तु फल्कारसंयुतं प्रसृतांशुलिभिर्यश्च तस्य गौमांसवच्च तत् नाजीर्णं भोजनं कुर्यात् साम्बुर्नातिबुभुक्षितः हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रप्रसादस्थेन भक्षते न प्रमशानाभ्यन्तरगतो देवलयगतीपि वा शयनस्थेन भुंजीत न पाणिस्थं न चासनेन न चासनेन संध्ययोस्तु मध्याह्ने नादुष्टान्ने कदाचन नाद्रो वासानाद्रेशीरानचायज्ञौपवीतावान् न प्रसारितपादस्सुपादारे पितपाणिमान् नावसविश्याम संस्थश्च न च पर्यंकमास्थितः न वेधितशिराश्चापि नापहीकृतभाजनः नैकवस्त्रानदुष्टमध्ये सोपानात्कः सपादुकः न च मेपिरि संस्थश्च न च मेवेधितपार्श्ववान् अन्तस्य जन्तुकालुषादुः परिकिंचनकुत्सयेत् प्रासशेषं न चाश्रीयासीत शेषपिवेन्न तु शाकमूला

आ
६६

फलेक्ष्णित्तद्वेदोर्नभस्येव संचयेन्नानेमन्नेमविशिष्टं पात्रसंस्थितं वह्नां भुंजतां मध्येन चाग्नीयान्तरान्वितः ख
थानविकिरेदन्नेनोच्छिष्टः कृत्रचिद्वेदोर्नभस्येव शिरोविप्रः स्वादिष्टेनैव पाणिना प्रस्तुतां गुलिभिर्विकृतां गुलिभिः
याचमुपात्तादुस्त्यादिमनिरिक्तदोलादिभ्यर्दुरात्रे रात्र्यादावन्तेचसार्द्धेकप्रहरं विहाय मध्येरात्रे महानिशा भोजने न
र्मेवेष्टितर्फीष्वनू सन्नाहादिवेष्टितगात्रः जन्मनिर्दिष्टदेशाद्युत्पत्तिः कालुष्यं मलिनत्वं दुःपत्तिं दुष्टपाकं दंतक
दैर्दंतैश्चित्वा कृत्वा मुखप्रविष्टे तु दंतव्यापारो न दुष्टः संचयेदित्यादिविस्तृतमोदनादिभ्यः पूपादिनां न राशी कुर्यात् मा
र्कंडेयपुराणे उपस्थाता दृते दोषं नात्र स्योदीरयेद्बुधः उपनीतमन्यस्मै इति शेषः शंखलिखितौ न तिष्ठन् च स्वादेन च
हसन जल्यन्नावलोकयन् दूतस्तन इति शेषः देवस्य न भुंजीता एतं नित्यं गृहस्थो भोजनद्वयम् पवित्रमथ तृयं च
सर्पिराहुरघापहं विष्णुः नोच्छिष्टे घृतमादद्यान् च दार्कतरकां निरीक्षेत न मूर्ध्नां न स्पृशेत् न घ्नस्वकीर्तयेत् तथान
निशेषभुक् स्यात् अन्यत्र दधिमधुसर्पिः पयः सक्तुपयमितोदकेभ्यः वैधायनः सर्वभक्ष्या पूपकंदमूलमासा
निदत्तेर्नो वयेत् भक्ष्यत्वेनैव प्राप्ता वपूपादीनां पृथगुपादानं दोषाधिक्यार्थं मूलगुहारीतः पृथक्वानं पुनर्दानम्

उपस्थितः अग्निरात्रोत्पत्तिः पदोत्पत्तिः भोजने
उपस्थितः अग्नीनां सप्तविधं नंद्योत्पत्तिः भोजने

सामिवं पयसानि शि दंतकेदनमुष्णं च सप्तसक्तुषु वर्जयेत् आपस्तवः सोत्तराच्छादनं चैव बद्धोपवीती भुंजीत कृत्स्नं
यासं ग्रसेत्सांगुष्ठं न सुखशब्दं कुर्यान्नृपाणि मध्वधुनुपात् एवं चान्नयुहीत ग्रासकृत्स्य ग्रसनविधानाद्वासे शेषं
न चाश्रीयदिति पात्रस्य शेषपरं न पिडशेषं पात्रा मुत्सृजेदिति च वौधायनोक्तं ग्रसितुं युहीतस्य देवाच्चेष्टस्थितौ
विष्णुपुराणे अश्रीयत्तत्तनाभूत्पूर्वं तु मधुरं रसम् लवणं स्त्रोतथामध्ये कडुतिक्तादिकांस्ततः प्राग्द्रवसुरुषो
श्रीयान्मध्ये च कटिनाशनः पुनरंतैर्द्रवाशी च वलारोग्येन भुञ्चति ब्रह्मपुराणे कुर्यात्सीरांतमाहारं न च पश्चात्पि
वेदधिजठरं पूरयेद्दुग्धमनैर्भागं जलेन च वायोः संचरणार्थापचतुर्थमवशेषयेत् अधिअधिकं दधीति पादो वि
रुद्धः शान्तातपः विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणो ज्ञानद्वयलः तापं पिबन्ति वक्त्रेण स्वासे जायेत् नान्यथा उद्धृत्य वा महस्ते
न यस्तोयं पिबन्ति द्विजः सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः उद्धृत्य वा महस्तं प्रज्ञात्पगंडुषयः पिबेद्विचक्षणः स
देवांश्च पितृश्चैव आत्मानं चैव घातयेत् वौधायनः भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् भोजने विघ्नक
र्त्ता सो ब्रह्महासतश्चेत्यते पात्रस्यागेदिष्टात्तरागमनात् न त्वेतद्द्वाराद्भोजनकाले पात्रधारणं क्षेपः अथवा नायज

आ. ६
६७

हीताय जहीतवेत्यापस्तवेन पान्नधारणारयोर्विकल्पविधानात् यदा पान्नधारणपूर्वकं भोजनमास्वेतदैवबोद्धु
मृदुशतातयौ दधिक्षीरघृतैर्भुक्त्वा प्रभृतौर्व्यजनेस्तथा उल्मोदकैर्धान्यचूर्णैः करैश्मश्रूणि शोधयेत् देवलः भु
क्त्वा चामेद्यशोक्तेन विधानेन समाहितः शोधयेन्मखहस्तौ च मृद्भिः संपर्षणीदपि आचमनमुखादिशोधनयोरर्थ
त् पाठक्रमबाधः बोधायनः नाति सुहितो मृतापि धानमसीसुप्रविष्टादयः पीत्वा आचान्तः पुनराचम्य दक्षिणाया
दां गुष्ठेषाणि निःश्रावयेत् अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ह्यंगुष्ठं च समाश्रितः दृशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभु
गिति सुहितः तस्य हस्तद्वयेनावनेजनं ब्रह्मपुराणान्मतांतरमू तथा मांसमत्स्यतिलमधूंसं स्रष्टं प्राश्याप उपस्य
श्याग्निमभिसृशेत् ब्रह्मपुराणे संमार्ज्यवाहजानूचगाप्रदानफलं लभेत् भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यर्ह्येण पाणि
ना आचातोप्यप्सु चिस्तावद्यावत्यान्नमनुद्धृतम् उद्धृतेषु शुचिस्तवद्यावन्नो नृज्यते मही दक्षः भुक्त्वा च सुख
मास्थाय तदन्नं परिणामयेत् इति हासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् अष्टमे लोकपान्नाचवहिः संध्याततः पु
नः गान्धर्वः उपास्य पश्चिमां संध्यां द्वात्रीस्तानुपास्य च भृशैः परिवृतो भुक्तानाति तृप्तो यः संविशेत् दक्षः प्रदोष

राम

६७

पश्चिमोयामौवेहाभ्यासेनतौनयेत् यामह्येशयानश्चब्रह्मभुपायकल्पतेध्रुवंप्रहस्यब्रह्मपुराणेध्रुवंपराहाकुरुतेपापंद
पूतंनिशिमुच्यतेयावत्पश्चेहताश्वशिशूमाराश्रितादिनितावंत्येवतुवर्षाणिजीवत्यभ्यधिकानितुअभ्यधिकानिश
तात्अथशयनविधिःतत्रविष्णुपुराणेकृतयादादिशौचस्तुभुक्तासायंततोमहीगच्छेदस्फुटितांशभ्यामपिहारुमयीनृपः
नाविशालंनक्कभयानासमांमलिनानंनचनचजंतुमयीशय्यांत्वधितिंशेदनास्तताम्प्राच्यादिशिरःशस्तंयाम्यायामथ
वानृषसंदैवस्वपतःपुंसोविपरीतंतुरोगदमूनंदियुराणेनमोनंदीश्वरायैतियःप्रोत्कासुप्यतेनरःतस्यकूष्माण्डराजे
भ्योनभविष्यतिवैभयम्अन्नहरीतःनाशमयीषीपधानेनतिर्ष्यगुदुकप्रसच्छिरःननमौनाशुचिर्नचासनेनोद्धिषेनप्र
गेप्रगेप्रातःकालेअन्नशंभवलिस्वितौनविशीर्णंस्वडायांनान्यवर्णीपसेवितायामनभ्युष्यनभूतयक्षग्रहायतनेषुन
स्मशानवल्मीकमहावृक्षकायासुनयर्वनभस्यत्सवेवापर्वान्नप्रतिपत्यन्वदशेषःसंधिःउशनाःनतैलेनाभ्यक्तशिराः
स्वयेत्पेयिनसीःनादीक्षितःकृष्णाचर्मणिसुप्यात्विष्णुःनार्द्रपादःसुप्यात्नोन्नरायराशिराःननमौनानुवंशंनकाशे
नपालाशेशयनेनयंचदारुरुतेनगजमग्नकृतेनेत्रेभितेनाग्निप्लुष्टेनघटसिक्तेद्रुमजेनश्मशानेनश्रूयालयेदेवता

आ०६ यतनेषु न च जलमधेन धान्यगो गुरुहृताशनसुराणा मुपरि नो छिद्येन दिवा स्वयत् न संध्यायां न भस्मनि देशे च नाशु चैना
 ६० हितः पर्वतमस्तके अनुवंशं गृहमूर्धन्यकृतकाष्ठदैर्घ्यानुगतः अथ दारोपगमः तत्रापस्तवः सदा निशायां दारान् प्रत्य
 ५ लंकुर्वीत विष्णुपुराणे स्नातः सुगन्धिधूपीतो नाध्यातः शुधितोपि वा सकामः सामुरागश्च व्यवायं पुरुषो ब्रजेत् व्य
 वायोमैशून् मूहहस्यतिः ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात्पर्वणि वर्जयेत् स्त्रियाः शुक्लेधिके स्त्री स्यात्पुमात्पुंसोधिके भ
 वेत् तस्माच्छुक्रविवृद्धार्थं वृष्यं स्निग्धं च भक्षयेत् लेह्याहारं स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् ऋतुकालाभिगमनं पुं
 साकार्यं प्रयत्नतः सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिहितं त्रयशरः ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति स गच्छेन्नर
 कघोरं ब्रह्महेति तथोच्यते यमः ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति धौ रायां ब्रह्महत्यायां च वनेनात्र संशयः भा
 र्या मृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति गिरस्तस्य तं मांसं तस्मिन् रितसि शेरते देवलः यस्तु दारा मृतुस्नातां स्वस्थुः स स्त्री
 य सूर्येति भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनास्य सः स्वस्थो रोगादि रहितः बोधायनः त्रीणि वर्षाण्येतुं मतां यो भार्या
 नोपगच्छति स तुल्यब्रह्महत्यायादोषमृच्छत्यसंशयम् ऋतौ नोपैति यो भार्या मृतौ यश्च गच्छति तुल्यमाहंस्तयो

र्क्षमयोनीयश्चसिंचति अथमनुः नोपगच्छेत्संज्ञोपिस्त्रीयमार्त्तवदर्शने समानशयनेचैव नशीयतनयासह रजः
साभिपुतांनोरींनरस्याभ्युपगच्छतः प्रदुष्यशोवलंबीर्येविनाशमुपगच्छति नानास्त्वितिसंवादादृतुकालगमने उभय
निययः ऋतौगच्छेदेव ऋतावेचगच्छेदिति च सदैवेति अनृतावपीत्यर्थः पर्ववर्जमिति पर्वपदं निषिद्धकालोप
लक्षणम् स्त्रीणामभिमतं हितदिनिहेतुनिर्देशात् स्त्रियाः सकामत्वेन रक्षणार्थमनृतावपि गमनं नोचेदतावेवेति व्य
वस्थितविकल्पः याज्ञवल्क्यः स्वस्थं नंदो सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत्पुमान् तथा षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणाम् तत्र
मनुः तासामाद्याश्रितस्त्वनिर्दिष्टैकादशी च या त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्तादशरात्रयः युग्मासु पुत्रा जायंते स्त्रि
योः युग्मासुरात्रिषु आयस्तवः स्त्रीवाससैव स्त्रियातः स्यात् यावत्सन्निपातम् च वै सह शय्याभिस्तानो नाना उद
को यस्य स्पर्शनमपि बालेपान् प्रक्षाल्या च म्यप्रोक्षणं मांगानाम् स्त्रीवासः स्त्रीसंभोगार्थं वासः सन्निपातोऽभिगमः
नानाभिन्नाशयेत्यन्वयः उदको यस्य स्पर्शनं स्नानम् एतच्च ऋतुगमने नोचेदित्यादिपक्षान्तरमनृतौ तथा च वृद्धा
तातपः ऋतौ तु गर्भं शंकित्वा स्नानं भैशुनीनः स्मृतं अनृतौ तु सदाकार्यं शौचं पूजं पूरिविषदिति गौतमः न भैशु

आ०६
६६

नीभूपशौचं प्रतिविलंबेत् शौचमत्रलेपक्षालनाचमनमात्रम् ऋतुगमने च स्नानं तु पूर्वोक्तकर्माधिकारापादकेन
तु चाण्डालादिस्य शवद्वतु गमनेनाप्रायसंजन्यते तच्च स्नानेनापनीयते येन एवावपि स्नानं स्यात् अतः स्नानं प्रा
तरेवेति वृद्धाः वृद्धशतातयः ह्यवेतावमुचीम्यातां दम्पती शयनंगतौ शयनादुत्थितानारीमुचिः स्यादमुचिः पुमा
नमुचिः स्नानप्रोक्षणे विनापि न तु लेपक्षालनाचमनयोर्निवृत्तिरित्याहुः विष्णुपुराणे न स्नानांतु स्त्रियंगच्छेत्
तु रं न रजस्वलाम् नानिष्टांच प्रकुपितानां प्रशस्तानां पुर्विणीम् आदक्षीणां नान्यकर्मणां कामानां न्यर्थानि न सत्त्वा मा
मतिमुक्तांच स्वयंच मिश्रुमैर्युतः नात्पयो नैव योनौ नोपभुंक्तेष्वीस्तथा देवद्विजगुरुणांच व्यववायीनां अयेभ
वेत् चैत्यचत्वरसीरेषु नैव चतुष्पथे मैव श्मशानोषवने सलिलेषु महीयते प्रोक्तं वर्षस्वशेषेषु नैव भूपालसं
ध्ययोः गच्छेद्यवायमतिमान्नमूत्रोच्चारपिडतः प्रोक्तयर्चसु चतुर्दश्यष्टमी वैव अमावस्याथ पूर्णिमा पर्वारोय
तानिराजेद्भरविसंक्रांतिरेव च इति श्लेषोक्तोक्तेषु वामनपुराणे बुधे च योषां न समाचरेत् तथा पूर्णा सुयोषित्यरिव
र्जनीया तथा योषिभ्यश्चाकृतिकोत्तरासु आनयाज्ञवल्क्यः मघां योष्मां च वर्जयेत् वशिष्ठः मिलिमवाससा सह

राम
६६

नसंबसेत् नरजस्वलयानायोग्ययासंवासोऽत्रमैथुनं अयोग्यान्प्राप्तयौवनाविधुः नप्राहुंदत्वा न्नभुक्ता
 नामंत्रितः श्राद्धेनघृतीनदीक्षितोनदेवतायनश्मशानशून्यालयेषुनवृक्षमूलेनदिबानसंध्ययोः नमस्त्रिना
 द्गनाभ्यक्तः नरोगार्त्तानरोगार्तः नहीनाङ्गीनाधिकाङ्गीतथैवचवयोधिकानोपयाद्गर्भिणीनारींदीर्घमायु
 र्जिजीविषुः वशिष्ठः अपिचकाठकेप्रवचनेविज्ञायतोअद्यम्बोविजनिष्यमाणाः पतिभिः सहशपीर
 तादतिस्त्रीणामिंद्रदत्तोबंरः समूलवचनोभोगोमीमांसेन्यापनिर्मलः श्रीदत्तेनसत्तामेषआचारेदर्प
 णः कृतः दुरूक्तमपिसूक्तंमेमन्वादिष्वचनाश्रितम् अपिचमोदकंतीर्थसतिलांतर्गतंशुचिः ॥ ५ ॥
 इत्युपाध्यायश्रीदत्तकृतआचारादर्शः सप्तमः ॥ ५ ॥ संवत् १५२४ मीभाद्रपदशुद्ध १५ भृगुवार

मंगलाचरण
 ब्राह्मेविष्णुस्मरणम्

प.	पु.	पु.
१	१	१
१	१	२

अथमूलपुरीषोत्सर्गविधि
 मूलपुरीषेदिक्रमः

प.	पु.	पु.
१	१	६
४	१	७

आ.द.	मूत्रपुरीषे निषेधस्थानानि	प.	१	५	५	रोगादि क्रिया शरीरस्य	प.	५	५	५
७०	मूत्रपुरीषादित्याद्यभिमुखे निषेधः	२	२	५	२	शौचान्तरम्	५	५	५	५
	लोष्यदिमृदः निषेधः	२	२	५	२	ब्रह्मपुराणवचनम्	५	५	५	५
	अथ शौचम्	५	५	५	५	अथाचमनविधिः	५	५	५	५
	ब्रह्मपुराणवाक्यम्	३	२	५	५	आचमनप्रमाणम्	५	५	५	५
	मृत्तिकास्थानानि	४	१	५	५	याज्ञवल्क्यवाक्यप्रमाण	५	५	५	५
	मृदः संख्या प्रमाणम्	४	१	५	५	आपस्तम्बवचनम्	५	५	५	५
	मृत्तिका प्रमाणम्	४	२	५	५	गौतमवचनम्	५	५	५	५
	दिनादिशौचे प्रमाणम्	५	१	५	५	गौभिलपुत्रवचनम्	५	५	५	५
	शौचस्थानलक्षणेन शुद्धिः	५	१	५	५	दक्षवचनम्	५	५	५	५
	मूत्रोत्सर्गे दक्षवचनम्	५	१	५	५	भविष्यत्पुराणवचनम्	५	५	५	५

देवलवाक्यं	पृ. ६	ए. २	पं. १०	स्त्र्यादिभाषणेदेवदर्शनकामः आचामेत्	पृ. ८	ए. १	पं. ६
शिरःवेष्टनादि	६	२	१०	चर्मादिस्पर्शेऽप्याचामेत्	८	२	३
प्रौढपादौष्ठानमाचमनादिनिषेधः	७	१	५	यमवाक्ये विशेषाभ्युक्तिरसंख्याः	८	२	१०
पादकस्थानमाचमनम्	७	१	७	अपस्तम्बवाक्येऽपि राचमनम्	९	१	२
मोभिलवचनं	७	१	८	अत्र हि राचमने पाण्यादिस्नानसकृदेव	९	१	४
नखाग्रेण जलसुरांसं	७	१	१०	अथ च मनानुकल्पविधिः	९	१	६
अग्न्युदकशेषेणान्माचमन्	७	२	२	अंशोऽचमनापवादः	९	१	१०
वर्षधारायाचमननिषेधः	७	२	३	दंतलग्ने दंतवदुच्छिष्टं	९	२	४
आचमननिमित्तानि	७	३	८	सत्रदेवलवाक्यं पिप्रमाणं	९	२	५
मनुवचनप्रमाणं	७	४	९	अथ मुखच्युताजखविंदुबोभूमिस्थाशुचयः	९	२	१०
अप्रस्नानानंतरमाचमनं	८	१	१	मधुपर्कादिविप्राः शुद्धः	१०	१	३

प्रा. द.
७२

उच्छिष्टेन संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः तद्रूपे निधापमाचंतः शुचिः	प. १० पं. १०	अथ प्रातस्नानादि	प. १२ पं. १०
अन्नाद्युच्छिष्टे तथा	१० १ १५	विष्णुवाक्यप्रमाण	१२ २ २
अरण्यादौ द्रव्यहस्तेन दोषः	११ २ २	मंत्रिणाभिषिक्तस्यालक्ष्म्यादि नश्यंति	१२ २ ७
षष्ठादिप्रेक्षणे शुचिः	१० २ ५	नरसिंहपुराणवाक्यप्रमाणम्	१२ २ १०
अथ दंतधावनविधिः	१० २ ६	तन्नानुवर्त्यमाह	१३ १ १
दंतधावने मंत्रोच्चारणं प्रार्थना	११ १ १	मैत्र्यादिद्विर्वाहे कर्त्तव्यं	१३ १ ४
तदुक्तमन्त्रैवेत्यादि	११ १ ३	श्रोत्रियादर्शने प्रातः काले आपन्नाशा	१३ १ ८
खदरादिदंतधावने मन्त्रास्ताः	११ २ १	प्रातरुत्थाय पापिष्ठादि न पश्येत्	१३ १ १५
अन्नशोचार्थं दंतधावने विहितं खदरादि	१२ १ ६	अष्टभागं विभज्य ग्रथमेव कार्यम्	१३ १ १०
दंतधावनपर्वस्वपिवर्ज्यमेत	१२ १ ८	द्वगलेय मवचनप्रमाणम्	१३ २ २
अलाभे द्वादशगंडूषैः मुखशुद्धिः	१२ १ १५	महाभारतवचनेपि वृष्टानपापं	१३ २ ४

राम
७२

ब्राह्मणादिदृष्टानमस्कारं
 लोके मंगलाद्यैतेषां पश्येत
 आभ्युदयादीन्प्राद्विकमहः स्नानं
 द्वितीये भागे वेदाद्यभ्यासः
 ग्रहस्य स्याप्यनधीतवेदादिभागे
 तृतीये भागे योष्यादि
 अथ स्नानविधिः चतुर्थे
 उपः कुड्यादीनां दक्षवाक्यं
 मध्याह्ने भोजनवेलायंच मे भागे
 उभे संध्ये स्नानं ब्राह्मणादि
 नद्यादिषु स्नानं

प. ए. पं.
 १३ २ ५ अथ नित्यस्नानं कात्यायनवाक्यं
 १३ २ ७ गती कथिताननयः
 १४ १ ३ रजस्वलादौ न स्नानं
 १४ १ ६ उपाकर्मादौ रजो दोषेण
 १४ १ ८ भुक्त्यादौ स्नाननिषेधः
 १४ २ २ राहुदधेनादौ रात्रौ स्नानं
 १४ २ २ नग्नादि स्नाननिषेधः
 १४ २ ७ गेगीनभुक्तादि चरेत्
 १४ २ १० योगीयास्तवत्कमवचनं
 १५ १ १ तत्र यं चानां वाक्यं
 १५ १ ४ दर्भादि बिना स्नानादि निषलं

प. ए. प.
 १५ १ ६
 १५ १ ६
 १५ १ १०
 १५ २ १
 १५ २ २
 १५ २ ५
 १६ १ ३
 १६ १ ६
 १६ १ ७
 १६ २ २
 १६ २ ५

आ० द	त्रयोदश्यादौ न ब्राह्मणादि स्नानं	प.	१६	२	१०	ब्राह्मणानुमते दृष्टा स्नात्वा च शुद्धिः	प.	२०	१	३
७२	नैमित्तिक स्नानं कार्यम्	१७	१	२	१	तीर्थाद्यभावे उष्मादौ जाले स्नानं	२०	१	४	
	पतिनादौ संचैल स्नानं	१७	२	१	१	योगियाद्वल्लववाके विशेषः	२०	२	५	
	पराशरवचने विशेषः	१७	२	२	२	अथातो नित्या स्नानं	२१	१	५	
	रुद्रस्य निर्मात्यस्पर्शश्चैल स्नानं	१८	१	१	१	विशेषमाह विष्णुः	२१	२	६	
	भासवानरादिस्पर्शश्चैल क	१८	१	१	१	त्रिभुक्कृष्णपितृमृदोमयाभ्यां	२२	१	७	
	दूदियेषु अमेध्यस्पर्श स्नानं	१८	१	२	२	ओंकार उच्चारणं	२२	२	८	
	उच्छिष्टेन उच्छिष्टः विघ्नः स्पृष्टः उभयोः स्नानं	१८	२	१	१	अंतर्जले वाद्यमर्द्धेण निरु०	२३	१	९	
	अभोज्यादिस्पर्श स्नानं	१९	१	८	८	बृहस्पतिवाक्यं	२३	१	३	
	अथ माज्जारादिस्पर्श स्नानविधि	१९	१	१०	१०	अज्ञातेऽप्यफलम्	२३	१	४	
	अशुचिस्पर्शे एक एव दुःष्यतिः	१९	२	८	८	अथ कातीय स्नानप्रयोगः	२३	१	५	

राम
७२

आचपुनराचामेत
 अथपद्मपुराणीयस्नानं
 अथविधिःसर्वशास्त्रिनां
 आर्द्रादिवासांनिषेधः
 मार्कंडेयवाक्येविशेषः
 उदकादानेशाटीनपीडयेत्
 विष्णुवाक्यं
 स्नानाचरणेपापनाशः
 संध्याकरणेदोषाभाव
 अथसंध्यापासनम्
 संध्याहीनाःनहोविप्रः

प. पृ. प. योगियाज्ञवल्क्यवाक्यं
 २५ १ ८ संध्याकरणेशूद्रवत्
 २५ १ १० संध्याद्वयप्रत्येकमपिपापक्षयमह
 २६ १ ५ संध्यादेस्सगाह
 २६ २ १ संध्यादेस्सगाह
 २६ २ ६ गृहादिषुसंध्याकरणेफलं
 २७ १ १ संध्याकालपरिमाणमाह
 २७ १ १ उपन्यस्यकालमाह
 २७ १ २ समाप्तिकालमाह
 २७ १ ४ मध्यानुसंध्यायांजपेविशेषः
 २७ १ ४ संध्यापन्नमेव्यासः
 २७ १ ५ कुंदोगपरिशिष्टवचनं

प. पृ. प. २७ १ ६
 २७ २ १
 २७ २ ५
 २८ १ ३
 २८ १ ६
 २८ १ ८
 २८ २ १
 २८ २ ३
 २८ २ ५
 २८ २ ७
 २८ २ ९

आ०८ लब्धुहारीतवाक्येविशेषः
 ७३ शुक्लासंध्यायाध्यानम्
 प्राणायामप्रमाणम्
 व्याहृतं च चंदोगपरिशिष्टे
 प्राणायामत्रिलक्षणम्
 त्रिलक्षणत्रिविधः
 नवधाभ्यासः त्रिविधं केचिद्विद्वन्ति
 पूरकादिमिलित्वायुक्तः प्राणायामः
 प्रातराद्या च मनसु
 मार्जनेमाह
 मार्जनेविभागमाह प्रकीरमाह चंदोगपरिशिष्ट

प.	पृ.	पं.	विसक्तसु घमर्चणम्
३०	१	७	
३०	२	४	उपस्थानम्
३०	२	६	याज्ञवल्क्यवाक्यम्
३०	२	८	गायत्रीपेयोगीयाज्ञवल्क्यः
३१	१	५	रूपमाह श्वेतादि
३१	१	५	अथाप्युदाहरन्ति
३१	१	८	जप्यमाह योगियाज्ञवल्क्यः
३१	२	४	बृहस्पतिविशेषमाह
३१	२	१०	अथजपविधि
३२	१	२	देशमाह याज्ञवल्क्यः गुणमपि
३२	१	३	दीर्घकालीनफलार्थजपमस्यम्

प.	पृ.	पं.
३२	२	३
३३	१	१
३३	२	१
३३	२	३
३३	२	५
३३	२	१०
३४	१	२
३४	१	८
३४	२	७
३५	१	५
३५	२	६

राम
७३

त्रिविधः जपयज्ञः . . . . .
 जपे निषेधानि . . . . .
 दर्भनिषेधसंज्ञेत . . . . .
 प्रशस्तदर्भाः . . . . .
 आचम्य विनावथाः क्रियाः . . . . .
 पितृसंगाद्युद्वेगोत्थादिस्तानि प्राप्ते अचमनादि . . . . .
 अथ संध्याप्रयोग . . . . .
 जप्यस्वरूपं यथा . . . . .
 अथ ब्रह्मयज्ञः तत्र कात्यायनः . . . . .
 अथ तर्पणम् . . . . .
 जले तर्पणम् . . . . .

प.	पृ.	पं.	
३५	२	६	फलार्थमपि जले तर्पणमाह . . . . .
३६	१	२	असंस्कृतास्य तर्पणम् . . . . .
३६	२	२	जले तर्पणपक्षे विशेषः . . . . .
३६	२	४	शंखलिखितवाक्येपि . . . . .
३७	१	६	अवाहनमंत्रमाह . . . . .
३७	१	७	यमवचनेपि विशेषः . . . . .
३७	२	५	शंखवाक्येऽतिविशेषः . . . . .
४०	१	२	योगियाज्ञवल्क्यवाक्येपि . . . . .
४०	१	३	पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरविधिः . . . . .
४०	२	३	योगियाज्ञवल्क्यप्रमाणे . . . . .
४०	२	७	ब्राह्मणस्य शूद्रक्रियानिषेधः . . . . .

४१	१	२
४१	१	३
४१	१	३
४१	१	७
४१	२	१०
४२	१	२
४२	१	४
४२	२	१
४२	२	४
४३	१	४
४३	१	६

आ०२ ब्राह्मणादीनां क्रमात्तर्पणं
 ७४ एवं च देवतर्पणे
 जीवस्त्रितर्पणावधिः
 अथ निवृत्तिः अथिस्तर्पणं
 अथ पुरुषान्तर्पणं
 अथ कात्तौ पतर्पणप्रयोगः
 अथ वशिष्ठः
 ब्रह्मनिपीडने मृप्राप्तानं
 अथ तर्पणोत्तरकर्म
 अत्र पुजादिप्रकारः
 इति विस्मर्जयेत्

पं. ए. पं.	अथ योगीया ब्रह्ममते विशेषविधिः	पं. ए. पं.
४३ २	अथ योगीया ब्रह्ममते विशेषविधिः	५० २ २
४३ २	पद्मपुराणवाक्यम्	५० २ ८
४४ १	अथ देवपूजा	५१ १ ४
४६ २	पूजाधारमाह	५१ २ ६
४६ २	सर्वदेवानां प्रतिमापूजनं देवीपुराणे	५१ २ ८
४६ २	भविष्यपुराणे विशेषः	५२ १ ८
४६ १	देवीपुराणादौ शिवादीनां पुष्पनिषेधः	५२ २ ३
४६ १	ब्रह्मपूजानंतरमुक्तम्	५३ २ ८
४६ १	अथ वैश्वदेववलिकर्माणि	५३ २ १०
५० १	अनग्ने गेते मानोक्ता होमः	५४ २ ३
५० २	स्वशखाश्रयपरित्यागवेदोषः	५४ २ १०

अथपंचयज्ञाःशतपथश्रुतिः

पंचसूनागृहस्यस्य

पितृयज्ञप्रकाशंरम्

आंगिरवचनेनविशेषमाह

क्षारलवणादिहोमेनिषेधः

हवनेविशेषवचनानि

होमास्त्राक्वहिपूजनं

अथप्रयोगः

गृहद्वारादौवर्त्यसंभवेतत्रवाक्यं

अथकाकश्चानयोर्वलिः

वसिष्ठवाक्येविशेषः

पृ. पृ. पृ.
५५ १ ७

अथनित्यश्राद्ध

५५ २ ३

तत्रावाहनंदेवपिंडानवर्जयेत्

५६ १ २

अमप्रेयोगः

५६ १ ६

अथभिक्षादानम्

५६ २ १

अथभिक्षादिपरिमाणम्

५६ २ ५

त्रिभ्योभिक्षादातव्यम्

५७ २ ५

यांखंडादीनांगृहादृहिः

५७ २ ६

मिक्षुकादिन्मभावेगोभ्यः

५८ १ ४

सौरमेयादृतिमन्त्रेणगोभ्योदद्यात्

५८ २ ५

तृणोदकेनगोभ्योदानेफलं

५८ २ ६

अथातिथिपूजा

पृ. पृ. पृ.
५८ २ ८

५८ १ ३

५८ १ ४

५८ २ २

५८ २ ५

५८ २ ८

६० १ २

६० १ ५

६० १ ८

अन्तर्गोत्रे साखादिनष्टेत्

तत्र पृष्ठे तु दोषः

तृणादीनि सत्संगे ह्येनोच्चेयन्ते

वैश्वदेवे निवर्त्तेऽन्यतिथिभ्योऽपि दद्या

अतिथिमाहि

बहूनामसामर्थ्ये एकस्यैव

फलार्थत्वे वावगमनाज्जावलि

देवत्ववाक्येऽपि विशेषः

चत्वारो ह्यश्रमाः

ज्येष्ठो गृह्यश्रमी

अथ भोजनविधिः

प. ६०
२

पं. ५

६१ १

६१ १

६१ १

६१ २

६२ १

६२ १

६२ २

६२ २

६२ २

६२ २

भोजननिषेधः

तथा च मनुवाक्यं

ब्रह्मणा दीनां विशेषः

क्रम त प्राणायामादुत्तीः

भोजने पान्ननिषेधः

विशिष्टादिवाक्ये विशेषः

एकयत्नानिषेधः

अथ शयनविधिः

शंखलिखितवाक्यम्

अथ शयनविधिः

ऋतुस्नाताभार्यानां गच्छेत्तदोषः

प. ६३
१

६३ १

६३ २

६४ १

६४ २

६५ १

६५ २

६७ १

६८ १

६८ २

६८ २

आ.द.	तत्रमधुवचनेविशेषः	पं. ४ पं.	वारनिषेधः	पं. ४ पं.
७६	शयनात्उत्थितानारीशूचिर्नरः	६९ १ १	नक्षत्रोनिषेधो	६९ २ ९
	स्त्रीगमनेनिषेधानि	६९ १ ३	विष्णुवाक्यमृतादृशींनगच्छेत्	६९ २ १०
		६९ २ ४		० ० ०

॥४॥ आचारादरशस्यश्चिपन्नसमाप्तमशुभं ॥४॥

श्रीकाशिवीश्वनाथपुरीमेमहद्वाशिवालेघाठवादसाहगंजं आनन्दवनछापारवानेमे अनन्तरामअगरवालेकेदहापो
थीआचारादर्शछापागया लिखावीश्वनाथभट्ट छापनेवालेठाकुरकारिगढ जिस्कोलेनाहोयचांदनीचौकमे बाल गम
कीसुनकेपासमिलेगी सम्वत् १९२४ मिती आश्विनवद्य ३ वार सोंमार केग्रंथसमाप्तम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ ७६

